

Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΤΡΟΠΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο χώρος του Ιονίου, η ευρεία αυτή θάλασσα που εκτείνεται στο κεντρικότατο τμήμα της Μεσογείου, υπήρξε χάρη ακριβώς στην επίκαιρη γεωγραφική θέση-του δίαυλος αμφίδρομης επικοινωνίας λαών, πεδίο ανταγωνισμών και δυναμικών συγκρούσεων, αλλά και τόπος συνάντησης και συγκρητισμού πολιτισμών. Είναι αλήθεια, ότι το γεωφυσικό ρήγμα της Αδριατικής και του Ιονίου χωρίζει παραστατικά την ελληνική Ανατολή από τη δυτική Ευρώπη· δύο κόσμους αδελφούς, όμορους και διεστώτες. Σ' αυτόν τον χώρο τα Ιόνια νησιά κατέχουν ιδιάζουσα θέση αποτελώντας τους σπονδύλους της φυσικής γέφυρας, που ενώνει τους δύο ετερότροπους αλλά σε συνεχή διαλεκτική σχέση κόσμους, την Ανατολή και τη Δύση. Ήταν φυσικό, λοιπόν, στο έδαφος των νησιών του Ιονίου να εκδηλωθεί εναργέστερα το φαινόμενο της όσμωσης και του συγκεκριμένου ετερογενών πολιτισμικών στοιχείων με συνέπεια τη δημιουργία ενός ιδιότυπου και χαρακτηριστικού κλίματος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Σκοπός αυτού του μελετήματος είναι να προσδιοριστούν οι συντεταγμένες και να δοθεί το στίγμα του πολιτισμικού κλίματος που διαμορφώθηκε αυτή την εποχή στα Ιόνια νησιά.

Η μεταβυζαντινή περίοδος αρχίζει πρωϊμότερα στο Ιόνιο απ' ότι στην άλλη ελληνική Ανατολή. Περισσότερο εκτεθειμένα στις επεκτατικές διαθέσεις των δυτικών τα Ιόνια νησιά έγιναν ενωρίς αντικείμενο διεκδίκησης, δέχτηκαν την προστασία και τελικά πέρασαν στην κατοχή παραγόντων και δυνάμεων της δυτικής Ευρώπης. Η δυτική κυριαρχία εγκαινιάζεται στο Ιόνιο το 1185 με την κατάληψη της Κέρκυρας και την κατοχή της Ιθάκης, της Κεφαλονιάς

και της Ζακύνθου απο τους Νορμανδούς της Σικελίας¹. Η νορμανδική κατάκτηση των νησιών του Ιονίου πρέπει να θεωρηθεί ως γεγονός με ευρύτερη πολιτική σημασία, γιατί υπήρξε η πρώτη πράξη απόσπασης εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας απο Δυτικούς και προοίμιο της λατινικής κυριαρχίας στην ελληνική Ανατολή. Είναι γνωστό, ότι οι τύχες των νησιών του Ιονίου καθορίστηκαν τελικά με τη σύμβαση που υπέγραψαν το 1204 οι συντελεστές της Δ' Σταυροφορίας για τον διαμελισμό και τη διανομή των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη σύμβαση αυτή, τα νησιά του Ιονίου επιδικάζονταν στους Βενετούς². Ωστόσο, με εξαίρεση την πρόσκαιρη κατάληψη της Κέρκυρας³, οι Βενετοί δεν έσπευ-

1. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Το Βυζάντιον απο τον 1071 μέχρι του 1453*, Αθήνα 1972, σελ. 63. — G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (μετάφρ. Ιωάννη Παναγόπουλου), Αθήνα 1981, τόμ. 3, σελ. 69 και 73. — Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Κοινωνικές δομές στα Ιόνια νησιά στη μεταβυζαντινή περίοδο», στον τόμο: Κέντρο Μελετών Ιονίου, *Το Ιόνιο, Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός, Πρακτικά Συμποσίου 1984*, Αθήνα 1984, σελ. 197-206 (βλ. σελ. 197). — P. SOUSTAL - J. KODER, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Βιέννη 1981 σελ. 58 (πρβλ. και σελ. 168, 176, 278).

2. E. LUNZI, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto, versione con note di Marino D.r Typaldo-Foresti e Nicolò Barozzi, riveduta ed aumentata dall' Autore*, Βενετία 1858, σελ. 22 κ.ε. — ΟΥ. ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566), Μετάφρασις Σπ. Π. Λάμπρου μετα προσθηκών και βελτιώσεων*, τόμ. Α', Αθήνα 1909, σελ. 47. — FR. THIRIET, *La Romanie venitienne au moyen âge*, Παρίσι 1959 (ανατύπ. Παρίσι 1975 με βιβλιογραφική ενημέρωση στις σελ. 467-481), σελ. 77 και σημ. 1. — OSTROGORSKY, ό.π., σελ. 99. — Το κείμενο της σύμβασης έχει εκδοθεί απο τους G. L. FR. TAFEL - G. M. THOMAS, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τόμ. I, Βιέννη 1855 (φωτομηχανική ανατύπ. Άμστερνταμ 1964), σελ. 464-488. — Νεότερη κριτική έκδοση και μελέτη του κειμένου αυτού πραγματοποιήθηκε απο τον A. CARILE, «Partitio terrarum imperii Romanie», *Studi Veneziani* 7 (1965), σελ. 125-305.

3. Οι Βενετοί κατέλαβαν αρχικά την Κέρκυρα το 1205 εκδιώκοντας τον δυνάστη του νησιού Γενουάτη πειρατή Λέοντα Vetrano, που με τη βοήθεια των Κερκυραίων δεν άργησε να αποκαταστήσει την εξουσία-του. Οι Βενετοί ανακατέλαβαν την Κέρκυρα το 1206, αλλά το επόμενο έτος η Βενετία παραιτήθηκε απο την άμεση κυριαρχία της στο νησί και το παραχώρησε με όρους σε δέκα Βενετούς ευγενείς. Η φεουδαρχική αυτή βενετική αποικία στην Κέρκυρα διατηρήθηκε ως το 1214, οπότε το νησί πέρασε στην κυριαρχία του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ του Α' του Αγγέλου. LUNZI, ό.π., σελ. 27-34. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 71-72. — E. BACCHION, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Βενετία 1956, σελ. 11-13 (λαθεμένα παραδίδεται στη σελ. 13 η χρονολογία 1216 για την προσχώρηση της Κέρκυρας στο δεσποτάτο της Ηπείρου). — THIRIET, ό.π., σελ. 85-86. — Βλ. και D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957, σελ. 35.

σαν να επιβάλουν την κυριαρχία-τους στην περιοχή και για μεγάλο διάστημα τα νησιά παρέμειναν στην κατοχή δυτικών δυναστών, που είτε αναγνώριζαν την επικυριαρχία των Βενετών, είτε είχαν άμεση ή έμμεση εξάρτηση από το ανδεγαυικό βασίλειο της Νεάπολης⁴.

Οπωσδήποτε, η ξένη κυριαρχία στα Ιόνια νησιά, αποτέλεσμά της στρατιωτικής δράσης ή της διπλωματικής επέμβασης των δυτικών στον χώρο του Ιονίου, απέκτησε μορφή ενιαίου καθεστώτος με τη σταδιακή επιβολή της βενετικής κυριαρχίας, που είχε ως αφετηρία την εκούσια παράδοση της Κέρκυρας στους Βενετούς το 1386⁵ και ολοκληρώθηκε με την κατάληψη της Λευκάδας το 1684⁶. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε αμετάβλητο ως το έτος 1797, όποτε με την επέμβαση των δημοκρατικών Γάλλων καταλύθηκε η αριστοκρατική Βενετική Πολιτεία με συνέπεια τον «εκδημοκρατισμό» των νησιών του Ιονίου και την πολιτική ένωσή-τους με τη Γαλλική Δημοκρατία⁷. Η άμεση πολιτική εξάρτηση των νησιών του Ιονίου

4. Ο Ματθαίος Orsini, παλατίνος κόμης της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, μολονότι το 1207 είχε αναγνωρίσει την επικυριαρχία του πάπα Ιννοκεντίου του Γ', δεν δίστασε δύο χρόνια αργότερα (1209) να αναγνωρίσει και την επικυριαρχία της Βενετίας. LUNZI, ό.π., σελ. 36-37 και 39 κ.ε. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 72-74. — ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ό.π., σελ. 84. — Πρβλ. και NICOL, ό.π., σελ. 38-39. — Αλλά και πάλι αυτό δεν τον εμπόδισε να γίνει αργότερα εκούσια υποτελής του ισχυρού Φράγκου ηγεμόνα της Αχαΐας Γοδεφρείδου του Β'. Βλ. ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 132. — Ο διάδοχός-του Ριχάρδος Orsini, υποτελής και αυτός του ηγεμόνα της Αχαΐας, αναγνώριζε την επικυριαρχία των Ανδεγαυών της Νεάπολης. LUNZI, ό.π., σελ. 62 κ.ε. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 218 και 230. — Με το ίδιο πνεύμα ο Ιωάννης ο Α' Orsini είχε επιζητήσει την επικυριαρχία των Βενετών (ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 357) και ο Ιωάννης ο Β' Orsini των Ανδεγαυών (ό.π., σελ. 378). — Την ίδια πολιτική ακολούθησαν και οι Tocco επιδιώκοντας την προστασία των Βενετών ή των Ανδεγαυών της Νεάπολης. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 139 κ.ε., 164-165, 178-179. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., τόμ. Β', Αθήνα 1910, σελ. 55, 93-94 και 123. — Πρβλ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Η επιδρομή του Καρόλου Α' Tocco στην Αργολίδα το 1395», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 242-248, ιδιαίτερα σελ. 245 κ.ε. — Εξάλλου, οι Ανδεγαυοί έμμεσα από το 1267 και άμεσα από το 1272 είχαν καταστεί κύριοι της Κέρκυρας. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 56-57. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 261-262.

5. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 101 κ.ε. (λαθεμένα έχει αναγραφεί στη σελ. 101, ότι η βενετική σημαία υψώθηκε στο νησί στις 20 Μαρτίου [αντί 20 Μαΐου] 1386). — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 273 κ.ε. — BACCHION, ό.π., σελ. 19 κ.ε. — THIRIET, ό.π., σελ. 395-397.

6. LUNZI, ό.π., σελ. 341 κ.ε. — Π. Γ. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1980, σελ. 510 κ.ε.

7. Βλ. γενικότερα Ε. LUNZI, *Storia delle Isole Jonie sotto il reggimento dei repubblicani Francesi*, Βενετία 1860 (και Ε. ΛΟΥΝΤΖΗ, *Τα Επτάνησα επι Γάλλων δημοκρατικών*, μετάφρ. Αβιγαήλ Λούντζη Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1971).

απο ξένες δυνάμεις συνεχίστηκε με διάφορα σχήματα ως το 1864, οπότε πραγματοποιήθηκε η ένωση του Ιονίου Κράτους με το Ελληνικό Βασίλειο⁸.

Στη διάρκεια της μακρόχρονης αυτής περιόδου ο πληθυσμός των νησιών υφίσταται σημαντικές αριθμητικές μεταβολές, που αλλοιώνουν την αρχική-του σύνθεση. Φυσικά, οι μεταβολές αυτές παρυσιάζουν κλιμακώσεις και διαφοροποιήσεις απο νησί σε νησί και απο εποχή σε εποχή. Η κατοχή των νησιών απο δυτικούς δυνάστες και απο τους Βενετούς είχε ως συνεπακόλουθο την εγκατάσταση σ' αυτά πολυάριθμων εποίκων απο τη Δύση. Απο την άλλη μεριά, η βαθμιαία τουρκική επέκταση στις ελληνικές χώρες και η συρρίκνωση της χριστιανικής κυριαρχίας στην ελληνική Ανατολή εξώθησαν πλήθη Ελλήνων και άλλων προσφύγων να συρρεύσουν κατα κύματα στα Ιόνια νησιά. Μέσα απο αυτές τις διαδικασίες η δημογραφική φυσιογνωμία των νησιών μεταβάλλεται· ο αρχικός πληθυσμός-τους ενισχύεται με ποικιλώνυμα στοιχεία που κατάγονται ή προέρχονται απο διάφορους τόπους της δυτικής Ευρώπης ή της ελληνικής Ανατολής⁹.

Οι ξένοι κυρίαρχοι και οι έποικοι που εγκαταστάθηκαν στα νησιά έφεραν καινούριες αντιλήψεις, δημιούργησαν νέους θεσμούς και εισήγαγαν άλλες νοοτροπίες. Το πρόβλημα, λοιπόν, επικεντρώνεται στην προσδεκτικότητα του εγχώριου πληθυσμικού στοιχείου, δηλαδή στην αφομοιωτική-του ικανότητα απέναντι στην ξένη παρούσία και στην επιβολή του νέου κώδικα ζωής, καθώς και στην άμυνα που αντέταξε για τη διατήρηση της δικής-του φυσιογνωμίας

8. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Αι ιστορικάί τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. Β', Αθήνα 1969, σελ. 357-380 (ιδιαίτερα σελ. 359-360). — Βλ. ακόμη Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Τα Ιόνια Νησιά κατα την περίοδο 1797-1821», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 382-402. — ΕΛΕΝΗΣ Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ, *Ιστορία των Επτανήσων απο το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα 1983. — Ε. LUNZI, *Della Repubblica Settinsulare*, Μπολόνια 1863. — Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Το Ιόνιο Κράτος», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σελ. 200-217 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», στον ίδιο τόμο, σελ. 233-235.

9. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ό.π., σελ. 365-366. — ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Κοινωνικές δομές», ό.π., σελ. 198.

μέσα στην πιεστική και ασφυκτική ατμόσφαιρα που είχε δημιουργηθεί με την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης. Η έλλειψη ασφαλών μαρτυριών δεν επιτρέπει να προσεγγίσουμε το μέγεθος της απορίας και της αμηχανίας που θα κατέλαβε τον πληθυσμό μπροστά στη νέα κατάσταση των πραγμάτων, που είχε διαμορφωθεί κατα κανόνα ερήμην-του. Ούτε, φυσικά, είναι δυνατό να προσδιορίσουμε επακριβώς τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα πρόσωπα που εισηγήθηκαν την εκούσια παράδοση των πόλεων και των νησιών στους Δυτικούς ή εκείνοι που συνέδραμαν τους Δυτικούς στον ένοπλο αγώνα-τους για την κατάκτηση των νησιών, καθώς και όσοι συντάχθηκαν με τους νέους κυριάρχους. Όμως πρέπει να δεχθούμε, ότι υποκειμενικοί λόγοι ή αντικειμενικές συνθήκες είχαν συντελέσει, ώστε να προσανατολιστούν τελικά διάφοροι τοπικοί παράγοντες προς τη βενετική λύση του πολιτικού προβλήματος ή να αποδεχθούν την ξένη κυριαρχία σαν φυσικό και αναπότρεπτο επακόλουθο μιας πολιτικής διαδικασίας, που εγγυόταν την ασφάλεια του τόπου και ταυτόχρονα εξασφάλιζε στους ίδιους κάποια ειδικά προνόμια αφήνοντας, ωστόσο, πάντα στο περιθώριο το εγχώριο λαϊκό στοιχείο, που αποτελούσε τη μεγάλη μάζα του νησιωτικού πληθυσμού¹⁰.

Οι μεταβολές που συντελούνται κάτω από την ξένη κυριαρχία επηρεάζουν όλες τις σφαίρες του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου, χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει την εξαρχής ολοσχερή ανατροπή του προγενέστερου νομικού ή εθιμικού καθεστώτος¹¹. Ουσιαστικός

10. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η σύμβαση για την προσχώρηση της Κέρκυρας στη Βενετική Πολιτεία (9 Ιανουαρίου 1386/1387). Βλ. LUNZI, *Della condizione politica*, σελ. 109-116. Το κείμενο του σχετικού δουκικού «χρυσοβούλλου» έχει δημοσιευτεί σε υποσημείωση στις σελ. 109 (σημ. 1)-113. — Βλ. επίσης G. POJAGO, *Leggi Municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386, fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τόμ. I, Κέρκυρα 1846, σελ. 23-27. — Πρβλ. Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Γιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσῳ ἐπὶ Βενετοκρατίᾳ», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Β', Αθήνα 1969, σελ. 155-195 και συγκεκριμένα στις σελ. 165-170.

11. Για το φεουδαλικό καθεστώς στα Ιόνια νησιά βλ. LUNZI ό.π., σελ. 467-477. — Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 155 κ.ε. — Πρβλ. ΜΟΣΧΟΝΑ, ό.π., σελ. 198-200. —

συντελεστής του μετασχηματισμού και της τροπής της κοινωνίας προς τα δυτικά πρότυπα, υπήρξε η εισαγωγή του φεουδαρχικού συστήματος στα Ιόνια νησιά, μολονότι αυτό εφαρμόστηκε σε σχετικά περιορισμένη κλίμακα. Η γη φεουδοποιείται και διανέμεται κατά κύριο λόγο σε ξένους αλλά και σε ντόπιους παράγοντες, που μαζί με το φέουδο —τη βαρωνία— γίνονται αποδέκτες και άλλων προνομίων. Παράλληλα εξακολουθεί να υπάρχει η ελεύθερη ιδιοκτησία γης ορισμένων προνομιούχων οικογενειών, που ευθυγραμμίζεται και αυτή με το φεουδαλικό πρότυπο. Αμετάβλητη ουσιαστικά παρέμενε η τύχη των λοιπών ακτημόνων ελεύθερων καλλιεργητών και των δουλοπαροίκων, που συνέχισαν να διαβιούν κάτω από ένα καθεστώς πολύπλοκων αγροληπτικών και οικονομικών σχέσεων έχοντας απλώς αλλάξει κυρίους¹². Οπωσδήποτε, από τα μέσα του 15ου αιώνα η διαμόρφωση του φεουδαρχικού καθεστώτος στα Ιόνια νησιά υπήρξε σύννομη με τα θέσμια των *Assises* της *Romanias*¹³, αλλά επηρεάστηκε ουσιαστικά από τη βενετική γαιοκτητική πολιτική. Οι Βενετοί, μολονότι με φειδώ και για συγκεκριμένους λόγους παραχώρησαν ορισμένα φέουδα, συνέβαλαν στην αύξηση της παραφεουδαλικής γαιοκτησίας προσφέροντας δημόσιες γαίες σε μεγάλο αριθμό μετοίκων *stradioti*, που εγκαταστάθηκαν ως προνομιούχοι στα νησιά, με αντιπαροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η κοινωνική διαστρωμάτωση του νησιωτικού πληθυσμού αποκτά ένα συγκεκριμένο ταξικό χαρακτήρα, σύμμορφο με τα δυτικά πρότυπα. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός, ότι στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης επιβιώνουν μέσα στο νέο κλίμα και το καθεστώς που έχει διαμορφωθεί. Όροι βυζαντινοί διατηρούνται ή αναβιώνουν και χρησιμοποιούνται, σε ορισμένες περιπτώσεις παράλληλα με τους δυτικούς,

Βλ. ακόμη ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσδοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 2/4 (Δεκέμβριος 1985), σελ. 371-386.

12. Βλ. ιδιαίτερα ΑΙΚ. ΑΣΔΡΑΧΑ - ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassali angararii*», *Τα Ιστορικά*, 2/3 (Μάιος 1985), σελ. 77-94.

13. D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. «Les Assises de Romanie»: sources, application et diffusion*, Παρίσι-Χάγη 1971, σελ. 253 κ.ε.

για τον χαρακτηρισμό των νέων θεσμών, που με τον τρόπο αυτό θεωρούνται είτε ως συνέχεια θεσμών βυζαντινών είτε ως ομόλογοι με εκείνους¹⁴.

Η διοίκηση των νησιών ασκείται, φυσικά, απο τους ξένους δυνάστες ή τους διορισμένους απο τους ίδιους τοποτηρητές-τους (βαϊλούς), που έχουν συνάμα πολιτική και δικαστική δικαιοδοσία¹⁵. Στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, με τη διοίκηση των νησιών είναι επιφορτισμένοι, όπως και στις άλλες βενετικές κτήσεις, ευγενείς Βενετοί, που εκλέγονται απο τη Σύγκλητο ή το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας με θητεία ορισμένου χρόνου, ασκώντας την πολιτική, τη δικαστική και τη στρατιωτική δικαιοδοσία¹⁶. Απο τον εγχώριο πληθυσμό οι μόνοι που έχουν δικαίωμα συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών είναι οι φεουδάρχες και οι άλλοι προνομιούχοι γαιοκτήμονες, Λατίνοι και Έλληνες, που αποτελούν την τάξη της γαιοκτητικής ολιγαρχίας, χαρακτηρίζονται ως «πο-

14. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των όρων *πρόνοια* και *προνοιάριος* (ή *προ-νάριος*) αντί «βαρωνία» <(ε)μπαρουνία και «βαρώνος» <(ε)μπαρουνός αντίστοιχα. Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑ - ΑΣΔΡΑΧΑ, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα», σελ. 78. — ΑΣΔΡΑΧΑ, «Φεουδαλική πρόσδοος», σελ. 371-372. — Στο ίδιο κλίμα ανήκουν και άλλοι όροι, όπως *αγγραεία* (και *παραγγραεία*), *άγραφοι*, *ακρόστιχο*, *βιολόγιο*, *βοϊδολόγι* (*bodologi*), *γήμορο/γεώμορο* (*gi-moro*), *έρημοι* (*ermi*), *κανίσκι*, *κανισκεψία*, *καστροκτησία*, *κατεργοκτησία*, *μετρολόγι*, *οικομόδι* (*icomodì*), *χαρίσματα*, *χοιροδεκατία*, *χρονικό* κ.ά. Βλ. Ι. ΡΩΜΑΝΟΥ, «Ανδηγαυϊκόν Δίπλωμα του Ταρνανίνου ηγεμόνος Φιλίππου του Β΄», στον τόμο Ι. ΡΩΜΑΝΟΥ, *Ιστορικά Έργα*, επιμέλεια, προλεγόμενα Κ. Δαφνή, Κέρκυρα 1959, σελ. 89-106, ιδιαίτερα στη σελ. 93, σημ. 2 (πρβλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 158, σημ. 5). — ΑΣΔΡΑΧΑ - ΑΣΔΡΑΧΑ, ό.π., σελ. 80 και 85 κ.ε. — ΑΣΔΡΑΧΑ, ό.π., σελ. 374, 376.

15. ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Β΄, σελ. 221. — ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 165.

16. Τη διοίκηση (*regimen*, *reggimento*) ασκούσαν συλλογικά ο Βενετός «βάιλος» (*bailus*) και οι δύο σύμβουλοί-του (*consiliarii*) στην Κέρκυρα, οι κατα τόπους Βενετοί «προβλεπτές» (*provisores*, *provveditori*) και οι σύμβουλοί-τους στα άλλα νησιά. Στην Κέρκυρα υπηρετούσε επίσης ο «προβλεπτής και καπιτάνος» (*provisor et capitaneus*) με στρατιωτική, αστυνομική και δικαστική αρμοδιότητα, ο «καπιτάνος» (διοικητής φρουράς) του παλιού Φρουρίου (*capitano della Cittadella*) και ο «καστελλάνος» (φρούραρχος) του νέου Φρουρίου (*castellan in Fortezza nova*). Εκεί, εξάλλου, έδρευε και ο «Γενικός Προβλεπτής της Θάλασσας» (*Provveditor General da Mar*), ανώτατος διοικητής των βενετικών στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων της Ανατολής και έφορος των υπερποντίων κτήσεων της Βενετίας. Βλ. LUNZI, *Della condizione politica*, σελ. 251 κ.ε., 312 κ.ε. — Για την οργάνωση της διοίκησης και τη λειτουργία των διοικητικών θεσμών στις βενετικές κτήσεις γενικότερα βλ. THIRIET, ό.π., σελ. 181 κ.ε.

λίτες» (*cives, cittadini*) και αναδεικνύονται «ευγενείς» (*nobiles, gentiluomini*)¹⁷. Η τάξη αυτή, που προσδιορίζεται αντίστοιχα με τα περιληπτικά ονόματα *cittadinanza* και *nobiltà*¹⁸, είναι εκείνη που αποτελεί την αναγνωρισμένη και πολιτικά ενεργό κοινότητα του νησιού (*universitas* ή *comunitas*). Τα μέλη-της συγκροτούν το συμβούλιο των φεουδαρχών (*consilium feudatorum*) ή συμβούλιο των προκρίτων (*conseglio dei primarii*)¹⁹ του νησιού, που εξελίσσεται στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στον θεσμό του Μεγάλου ή Γενικού Συμβουλίου ή Συμβουλίου της Κοινότητας (*Conseglio della Comunità*), όπως επικράτησε να λέγεται. Το συμβούλιο αυτό, που είχε συσταθεί και λειτουργούσε κατά το πρότυπο του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας, απαρτιζόταν από το σύνολο των αναγνωρισμένων και αποδεκτών ευγενών του νησιού. Το πρόβλημα της τυχόν ανεξέλεγκτης συμμετοχής στο Συμβούλιο της Κοινότητας προσώπων που δεν ανταποκρίνονταν στον αριστο-

17. Ο όρος *nobiles* απαντά ήδη στο δουκικό «χρυσόβουλλο» της 9 Ιανουαρίου 1386 m.v./1387 (σύμβαση προσχώρησης της Κέρκυρας στη Βενετική Πολιτεία) προσδιορίζοντας τους Κερκυραίους ευγενείς που πήραν μέρος στις σχετικές διαπραγματεύσεις. Βλ. ΡΟΛΑΓΟ, ό.π., σελ. 23. Εξάλλου, ο όρος *gentilhomini* σε αντιδιαστολή προς τους *popolari Corfioti* απαντά σε έγγραφο του έτους 1440, όπου επίσης απαντούν οι όροι *cives* και *cittadini* (ό.π., σελ. 29), ενώ σε άλλο έγγραφο του έτους 1443 απαντά η διατύπωση *gentilhomini Latini e Greci, e borghensi, e popolari Corfioti* (ό.π., σελ. 30). Αλλά και σε ελληνική γλώσσα ο όρος «ευγενής» απαντά σε νοταριακή πράξη της 30 Ιουνίου 1549, που έχει συνταχθεί από τον νοτάριο της περιοχής Ελίου Κεφαλονιάς ιερέα Σταμάτη (Δε) Μοντεσάντο, ως προσδιορισμός του ονόματος Έλληνα νησιώτη ευπατρίδη συνοδευμένος από το χαρακτηριστικό προσηγορικό «μισέρ» (= κύριος). ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ, Νοταριακό Αρχείο, 1. Πρωτόκολλο Νοταρίου ιερέα Σταμάτη Μοντεσάντου (1536-1553), φ. 41^Γ: του ευγενή μισέρ Ανδρέα Γαυριλόπουλου.

18. Βλ. ενδεικτικά τη χρήση των όρων στα Πρακτικά του Συμβουλίου της Κοινότητας της Κεφαλονιάς (όπου κατ' επανάληψη χρησιμοποιείται και ο όρος *cittadini*). Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α' (19 Μαρτίου - 19 Απριλίου 1593)», *Σύμμεικτα* 3 (1979), σελ. 265-350 και συγκεκριμένα στη σελ. 291, στίχ. 20-21. Εξάλλου, στον κατάλογο των μελών του Συμβουλίου που περιέχεται στην ίδια πηγή απαντά και ο προσδιορισμός *nobilhomio* (ό.π., σελ. 277, στίχ. 32). Στη μελέτη του Ν. ΚΑΡΑΠΗΔΑΚΗ, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ΙΖ' αιώνα», *Τα Ιστορικά* 2/3 (Μάιος 1985), σελ. 95-124, έχει καταβληθεί προσπάθεια να διασαφηνιστούν οι όροι αυτοί και να προσδιοριστεί το κοινωνικό και πολιτικό-τους αντίκρυσμα. Ωστόσο, ορισμένα σημεία της ενδιαφέρουσας αυτής εργασίας είναι μάλλον επισφαλή έχοντας βασιστεί σε περιορισμένα και όχι επαρκή στοιχεία.

19. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. V, Παρίσι 1883, σελ. 163, στίχ. 35.

κρατικό χαρακτήρα του Συμβουλίου, αντιμετωπίστηκε δραστικά σε κάθε νησί με τον καθορισμό συγκεκριμένων κριτηρίων και προϋποθέσεων για την εισδοχή νέων μελών σ' αυτό (απαραίτητα προσόντα υποψηφίων και διαδικασία εισδοχής)²⁰. Εξαιρέση αποτελούσαν οι περιπτώσεις των τέκνων των παλαιών ευγενών και μελών του Συμβουλίου (*li figliuoli de' cittadini et consiglieri originarii*), που γίνονταν δεκτά αυτοδικαίως μετά τη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας²¹. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε, επίσης, το κλείσιμο του αριθμού των μελών του Συμβουλίου και η συνακόλουθη εγγραφή των μέχρι τότε ενεργών μελών-του σε ειδικό κατάλογο (*Numerario del Consiglio*), πρακτική που είχε ήδη εφαρμοστεί στο Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας το 1297. Κατα το βενετικό, μάλιστα, πρότυπο ο κατάλογος των μελών του Συμβουλίου της Κοινότητας αποκλήθηκε αργότερα «Χρυσή Βίβλος» (*Libro d'Oro*)²².

Το Συμβούλιο της Κοινότητας διαχειριζόταν τα τοπικά θέματα, συζητούσε και έπαιρνε αποφάσεις για ζητήματα που απασχολούσαν το νησί και εξέλεγε απο τα μέλη-του εκείνους που θα αναδέχονταν σημαντικά διοικητικά, δικαστικά, αστυνομικά και άλλα, τιμητικά ή έμμισθα, δημόσια αξιώματα. Απο τον 17ο αιώνα, στην αρμοδιότητα του Συμβουλίου της Κοινότητας ανήκε, επίσης, η μέριμνα για τη ρύθμιση των πραγμάτων της τοπικής εκκλησίας και ειδικότερα, στην περίπτωση του Συμβουλίου της Κεφαλονιάς, η σύγκληση της σύναξης των ιερέων εκλεκτόρων για την εκλογή νέου επισκόπου. Το 1440 εισάγεται στο κερκυραϊκό Συμβούλιο μία καινοτομία, που θα εφαρμοστεί, επίσης, αργότερα στη Ζάκυνθο (πι-

20. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 317 κ.ε. — Πρβλ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Πρακτικά», σελ. 266-267 και 274 κ.ε. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κοινωνικές δομές», σελ. 200-201. — Η αριστοκρατική σύνθεση του Συμβουλίου της Κοινότητας προσέδωσε σ' αυτό μεταγενέστερα την επιδεικτική προσωνομία «Συμβούλιο των Ευγενών» (*Consiglio dei Nobili*). Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 267.

21. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Πρακτικά», σελ. 274, στίχ. 25-27.

22. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 266 και 324. — ΜΟΣΧΟΝΑ, ό.π., σελ. 267(σημ. 3)-268. Τον κατάλογο των μελών του Συμβουλίου της Κεφαλονιάς (*Numerario del Consiglio*) που συγκροτήθηκε το 1593 βλ. στις σελ. 276-290. — Βλ. επίσης Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Το Συμβούλιο της Κοινότητας της Κεφαλονιάς (1593). Ποσοτική ανάλυση», *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), σελ. 300-314. — Πρβλ. και Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', Αθήνα 1904, σελ. 820-822.

θανότατα απο το 1485) και στα τέλη του 16ου αιώνα στην Κεφαλονιά (1593). Η δημιουργία ενός νέου μικρότερου Συμβουλίου με συγκεκριμένο αριθμό μελών, που εκλέγονται απο τα μέλη του Συμβουλίου της Κοινότητας με ετήσια θητεία και με αντικείμενο τη ρύθμιση και τη διαχείριση των κοινών²³. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, η σχέση που υπήρχε ανάμεσα στα δύο Συμβούλια παρουσίαζε αναλογίες με τη σχέση Μεγάλου Συμβουλίου και Συγκλήτου στη Βενετία και στη βενετοκρατούμενη Κρήτη²⁴.

Φυσικό επακόλουθο της ξένης κυριαρχίας ήταν η μεταβολή στα εκκλησιαστικά πράγματα των νησιών. Οι ορθόδοξοι αρχιερείς είτε εκδιώχθηκαν είτε αναγκάστηκαν απο φόβο προς τους νέους κυριάρχους να εγκαταλείψουν τις έδρες-τους και στους επισκοπικούς θρόνους εγκαταστάθηκαν λατίνοι αρχιερείς, ομόδοξοι των δυτικών δυναστών²⁵. Ωστόσο, σύμφωνα με όσα συμπεραίνονται απο τη μελέτη των δυτικών πηγών, η αντικατάσταση των ορθοδόξων με αρχιερείς δυτικού δόγματος πρέπει να συντελέστηκε μετά την αποτυχημένη προσπάθεια των εκπροσώπων της Δυτικής Εκκλησίας να προσελκύσουν και να επιτύχουν την επιστροφή των πρώτων μέσα σ' ένα ενωτικό κλίμα, που εκπορευόταν απο την Αγία Έδρα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα εκκλησιαστικής ενότητας, μολονότι πλασματικής, η τοποθέτηση λατίνων επισκόπων απέκλειε εξ ορισμού την παράλληλη ύπαρξη στην ίδια έδρα και ορθοδόξων αρχιερέων²⁶. Κατα συνέπεια,

23. LUNZI, ό.π., σελ. 272 κ.ε. και 317 κ.ε. — ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Β', σελ. 281-283 και 310. — BACCHION, *Il dominio veneto su Corfù*, σελ. 51. — ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά», σελ. 268-270 και 290 κ.ε. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Το Συμβούλιο της Κοινότητας», σελ. 305-307. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κοινωνικές δομές», σελ. 201.

24. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Κοινωνικές δομές», σελ. 201. — Άλλωστε, τόσο η ύπαρξη του θεσμού των δύο Συμβουλίων, όσο και των άλλων οργάνων της τοπικής διοίκησης αποτελούν στοιχεία ομόλογα εκείνων που συνθέτουν το διοικητικό σύστημα της Βενετικής Πολιτείας.

25. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της λατινικής εκκλησίας Πατρών», *ΕΕΒΣ* 10 (1933), σελ. 401-417, ιδιαίτερα στις σελ. 405-406. — G. FEDALTO, *La chiesa latina in Oriente*, τόμ. Ι, Βερόνα 1973, σελ. 250-254.

26. Βλ. όσα αναφέρονται απο τον FEDALTO, ό.π., σελ. 191 κ.ε. — Οπωσδήποτε, η συνύπαρξη δύο επισκόπων στην ίδια έδρα ήταν ασυμβίβαστη με τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Βλ. τον Κανόνα Η' της Α' Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας, όπου ρητά αναφέρεται... *ἵνα μὴ ἐν τῇ πόλει δύο ἐπίσκοποι ὦσιν*. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΑΝΗ, Β', σελ. 133.

ο ορθόδοξος κλήρος αναγκάστηκε να αποδεχθεί την υπαγωγή-του στη δικαιοδοσία του λατίνου επισκόπου εξασφαλίζοντας, ωστόσο, ελευθερία λατρείας και την αναγνώριση ειδικών προνομίων²⁷. Ήδη απο τα πρώτα χρόνια της λατινικής κυριαρχίας οι επισκοπικές έδρες της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου περιήλθαν σε λατίνους επισκόπους²⁸. Λίγο αργότερα (οπωσδήποτε πριν απο το 1228), οι δύο επισκοπές αποσπάστηκαν απο την αρχιεπισκοπή της Κορίνθου όπου υπάγονταν ως τότε και υπήχθησαν στην αρχιεπισκοπή της Πάτρας²⁹. Στην Κέρκυρα, όπου αρχικά οι Βενετοί (1205-1214) δεν είχαν μεταβάλει τα εκκλησιαστικά πράγματα, η αλλαγή επήλθε μετά την κατάληψη του νησιού απο τον Κάρολο τον Ανδεγαυό (1267) με την τοποθέτηση στον μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας λατίνου αρχιεπισκόπου. Την έλλειψη ορθόδοξου ιεράρχη κάλυψε, ως ένα βαθμό, η καθιέρωση του θεσμού των πρωτοπαπάδων, που ανέλαβαν την ευθύνη της διοίκησης των τοπικών ορθοδόξων εκκλησιών³⁰. Στην Κέρκυρα, ο *Μέγας Πρωτοπαπάς* επείχε θέση επισκόπου και το αξίωμά-του περιβαλλόταν απο αίγλη ανάλογη προς εκείνη που περιέβαλλε το επισκοπικό αξίωμα, ενώ προς το πρόσωπό-του απονέμονταν εξαιρετικές τιμές. Ανάλογη ήταν και η θέση του πρωτοπαπά της Ζακύνθου³¹.

Η κατάσταση στα εκκλησιαστικά πράγματα των νησιών του Ιονίου διαφοροποιήθηκε τον 15ο αιώνα. Η ορθόδοξη επισκοπή της Λευκάδας, που είχε καταργηθεί και αυτή στις αρχές του 13ου αιώ-

27. BACCHION, ό.π., σελ. 56. — FEDALTO, ό.π., σελ. 200.

28. Η λατινική επισκοπή Κεφαλονιάς μνημονεύεται απο το έτος 1207, 23 Μαρτίου (FEDALTO, ό.π., σελ. 226) και η επισκοπή Ζακύνθου απο το 1212, 18 Μαΐου (FEDALTO, ό.π., σελ. 228). — Πρβλ. Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1960, σελ. 18.

29. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ό.π., σελ. 405. — FEDALTO, ό.π., σελ. 199, 252-253.

30. LUNZI, ό.π., σελ. 362-363. — ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 262-263. — Βλ. επίσης ΣΠ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σελ. 46-47. — Πρβλ. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑ, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατα την Λατινοκρατίαν, 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σελ. 24-26 και 30 κ.ε.

31. Για τον θεσμό των πρωτοπαπάδων στα Ιόνια νησιά βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 374 κ.ε. — Π. ΧΙΩΤΟΥ, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τόμ. 6, Ζάκυνθος 1887 (φωτομηχανική ανατύπ. Αθήνα 1980), σελ. 32-33 και 36-40. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 63 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 84 κ.ε.

να, ανασυστήθηκε απο τον Κάρολο τον Α' Τορρο, γύρω στο 1429, με την προτροπή της συζύγου-του Φραγκίσκας³². Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1449, δημιουργήθηκε η ορθόδοξη επισκοπή Κεφαλονιάς, Ζακύνθου, Ιθάκης και Στροφάδων με έδρα στην Κεφαλονιά³³, ενώ η λατινική επισκοπή Κεφαλονιάς και Ζακύνθου συνέχισε να υφίσταται έχοντας έδρα τη Ζάκυνθο, όπου επίσης έδρευε και ορθόδοξος πρωτοπαπάς. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που διαμορφώθηκε με αυτές τις συνθήκες στα Ιόνια νησιά, διατηρήθηκε αμετάβλητο κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος, όπου η δυτική επιρροή υπήρξε ισχυρότερη και όπου η δυτική εκκλησία διέθετε ικανό αριθμό πιστών, παρέμειναν έδρες λατίνων αρχιερέων, ενώ η Λευκάδα και η Κεφαλονιά συνέχισαν να αποτελούν τις μόνες έδρες ορθόδοξων επισκόπων στα Ιόνια νησιά. Χαρακτηριστική της εμμονής των Βενετών στην τήρηση του σχήματος αυτού, δηλαδή της μη συνύπαρξης δύο αρχιερέων —ακόμη και διαφορετικού δόγματος— στον ίδιο τόπο, υπήρξε η απόφαση του Βενετού προβλεπτή της Κεφαλονιάς (9 Σεπτεμβρίου 1718), που καθιστούσε σαφές στην Κοινότητα της Ζακύνθου, ότι σε περίπτωση που εκλεγόταν ζακυνθινός ως ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, όφειλε να έχει την έδρα-του στην Κεφαλονιά³⁴. Το καθεστώς αυτό άλλαξε οριστικά μετά την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας με την ανασύσταση των ορθόδοξων αρχιεπισκοπών της Κέρκυρας και της Ζακύνθου³⁵.

Η επι αιώνες συνύπαρξη και συμβίωση των δύο εκκλησιών είχε ως αποτέλεσμα την ως ένα βαθμό αμοιβαία προσέγγιση και

32. ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 56.

33. Η ανασύσταση της ορθόδοξης επισκοπής Κεφαλονιάς έγινε το 1452 απο τον Λεονάρδο τον Γ' Τορρο και ήταν πράξη πολιτικής σκοπιμότητας, που απέβλεπε στον προσεταιρισμό του ελληνορθόδοξου στοιχείου. LUNZI, ό.π., σελ. 189-190 και 399. — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 221. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 37.

34. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ, Αρχείο Βενετικής Διοίκησης, *Πρακτικά Συνελεύσεων του Συμβουλίου της Κοινότητας*, Βιβλίο X, φ. 8^{r-v}.

35. Βλ. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 169-177. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 123 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 26-29. — Βλ. επίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η αποκατάσταση των επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1987.

συνεργασία. Βέβαια, η Δυτική Εκκλησία είτε θεωρούσε την Ορθόδοξη ως «σχισματική» είτε την αποδεχόταν ως ενωμένη με την Αγία Έδρα —ιδιαίτερα μετά τη φλωρεντινή ένωση του 1439— δεν έπαψε να ακολουθεί ηγεμονική πολιτική και να επεμβαίνει όχι μόνο σε θέματα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας αλλά ακόμη και σε δογματικά. Ωστόσο, λόγοι πολιτικοί, πνευματικοί και κοινωνικοί συντέλεσαν στην άμβλυνση των αντιθέσεων. Οι Βενετοί αποβλέποντας στην ενότητα του συνόλου του πληθυσμού επέβαλαν ή ενθάρρυναν την εισαγωγή του θεσμού των μικτών θρησκευτικών τελετών (ιερουργιών, λιτανειών και άλλων επισήμων εκδηλώσεων), που καθιερώθηκαν στα νησιά από τους λατίνους επισκόπους. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις μεγάλων εορτών της Δυτικής Εκκλησίας είτε με αμμιγή θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως η ακολουθία της Μεγάλης Παρασκευής στον καθεδρικό ναό των Λατίνων και η περιφορά του Επιταφίου (στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο), η εορτή της μνήμης του προστάτη της Βενετίας αγίου Μάρκου (25 Απριλίου), η εορτή της Αγίας Δωρεάς (*Corpus Domini*), την Κυριακή μετά την Πεντηκοστή και η εορτή των αποστόλων Πέτρου και Παύλου (29 Ιουνίου), είτε με μικτό θρησκευτικό και πολιτικό χαρακτήρα, όπως η εορτή του Ευαγγελισμού, που συνέπιπτε με την επέτειο της ίδρυσης της Βενετικής Πολιτείας (25 Μαρτίου). Ανάλογες ήταν και οι περιπτώσεις επετείων σημαντικών πολιτικών γεγονότων που συνέπιπταν με θρησκευτικές εορτές, όπως η επέτειος της νίκης της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571) με την εορτή της μνήμης των αγίων Σεργίου και Βάχχου κατά το εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της αγίας Ιουστίνης κατά το δυτικό εορτολόγιο³⁶, καθώς και η επέτειος της προσχώρησης της Κέρκυρας στη Βενετική Πολιτεία (20 Μαΐου 1386 σύμφωνα με την παράδοση³⁷) που συνέπιπτε με την εορτή της μνήμης του αγίου Βερναρδίνου. Στην Κέρκυρα εορταζόταν (19 Ιανουαρίου) με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια και με τη συμμετοχή του κλή-

36. Από την Ορθόδοξη Εκκλησία η μνήμη της αγίας Ιουστίνης τιμάται στις 2 Οκτωβρίου.

ρου και των δύο δογμάτων η μνήμη του αγίου Αρσενίου, μητροπολίτη της Κέρκυρας († 953), που τα λείψανά-του ήταν εναποτεθειμένα (ώς το 1944) στον καθεδρικό ναό των Λατίνων. Κοινή ευχαριστήρια ιερουργία τελούσαν επίσης στην Κέρκυρα Δυτικοί και Ορθόδοξοι κατα την εορτή της μνήμης των αγίων Φαβιανού και Σεβαστιανού (20 Ιανουαρίου σύμφωνα με το εορτολόγιο της Δυτικής Εκκλησίας³⁷) για την απαλλαγή του νησιού απο τον λοιμό του 1629. Στις μικτές τελετές περιλαμβάνονταν και οι επίσημες πομπές για την εισέλευση (*ingresso*) του νέου λατίνου αρχιεπισκόπου, και του Γενικού Προβλεπτή (όπως και άλλων ανώτερων Βενετών αξιωματούχων), καθώς επίσης οι κηδείες των λατίνων αρχιεπισκόπων και των ευγενών λαϊκών. Ας σημειωθεί, ότι στην τελετή της εισέλευσης του λατίνου αρχιεπισκόπου στην Κέρκυρα συμμετείχαν και εκπρόσωποι της Συναγωγής και της εβραϊκής κοινότητας φέροντας τη Βίβλο³⁸.

Η συμμετοχή του ορθόδοξου κλήρου στις τελετές αυτές ήταν, βέβαια, υποχρεωτική και σε όσους απειθούσαν επιβαλλόταν πρό-

37. Βλ. παραπάνω σημ. 5. — Πρβλ. ΤΣΙΤΣΑ, *Η Εκκλησία της Κερκύρας*, ό.π., σελ. 158. — Αξίζει να παρατηρηθεί, ότι δύο σημαντικότερες πολιτικο-θρησκευτικές εορτές της βενετικής περιόδου, η επέτειος της ίδρυσης της Βενετίας και κατα συνέπεια της Βενετικής Πολιτείας (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 74-75. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 153-154. Κατα την παράδοση η Βενετία ιδρύθηκε στις 25 Μαρτίου του έτους 421 μ.Χ. Βλ. P. MOLMENTI, *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. I, Μπέργκαμο 1927⁷, ανατύπ. Τεργέστη 1973 και 1978, σελ. 193) και η επέτειος της προσχώρησης της Κέρκυρας στη Βενετική Πολιτεία συμπίπτουν ημερολογιακά και παρουσιάζουν σημασιολογική αντιστοιχία με τις δύο σπουδαιότερες θρησκευτικές εορτές και εθνικές επετείους του νεότερου Ελληνισμού: την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης (25 Μαρτίου) και την επέτειο της Ένωσης της Επτανήσου με το Ελληνικό Κράτος (21 Μαΐου).

38. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 74. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 153. — Σε διαφορετικές ημερομηνίες τιμά η Ορθόδοξη Εκκλησία τους δύο αγίους: στις 5 Αυγούστου τον άγιο Φαβιανό και στις 18 Δεκεμβρίου τον άγιο Σεβαστιανό.

39. Για τους επίσημους κοινούς εορτασμούς και τις μικτές τελετές Ορθόδοξων και Λατίνων βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 380 κ.ε. (βλ. και σελ. 314-316). — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 41-44 και 46-47 (βλ. επίσης στη σελ. 43, σημ. 11, τις «φήμες» που έψαλλε ο ορθόδοξος κληρικός για τις εκκλησιαστικές —λατινικές και ορθόδοξες— και τις πολιτικές αρχές κατα την εορτή του αγίου Μάρκου). — ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 287-288 και 309-310. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 73 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 130 κ.ε. — Πρβλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 49-51 (πρβλ. και σελ. 80-81).

στιμο, εκτός και αν είχαν εμποδιστεί απο αντικειμενικούς λόγους⁴⁰. Είναι αλήθεια, ότι στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο οι ορθόδοξοι κληρικοί όφειλαν να εκδηλώνουν την υποταγή-τους προς τον λατίνο αρχιεπίσκοπο όχι μόνο σε επίπεδο συμβατικής εθιμοτυπίας αλλά και έμπρακτα. Ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, ο Μέγας Πρωτοπάπας με τον ορθόδοξο κλήρο είχαν την υποχρέωση να επισκέπτονται επίσημα τον λατίνο αρχιεπίσκοπο κατα την παραμονή των Θεοφανείων (5 Ιανουαρίου) και την παραμονή των Χριστουγέννων (24 Δεκεμβρίου) στο αρχιεπισκοπικό μέγαρο, όπου αφού έψαλλαν τις «φήμες» του πάπα και του αρχιεπισκόπου (πολυχρονισμοί) παρακάθονταν σε δείπνο ή δεξίωση που παρέθετε ο αρχιεπίσκοπος. Το ίδιο συνέβαινε —χωρίς αυτή τη φορά να ψαλλούν οι φήμες— και κατα την παραμονή της εορτής των αποστόλων Πέτρου και Παύλου (28 Ιουνίου) μετά την απο κοινού τέλεση του εσπερινού στον λατινικό καθεδρικό ναό. Οι επισκέψεις αυτές ακολουθούσαν συγκεκριμένο τελετουργικό τυπικό και δεν πρέπει να θεωρούνται ως απλές εθιμοτυπικές εκδηλώσεις φιλοφροσύνης του ορθόδοξου κλήρου προς τον λατίνο ιεράρχη αλλά ως αναγκαστικές πράξεις υποτέλειας⁴¹.

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να δεχτούμε, ότι τόσο η Βενετική Πολιτεία όσο και η Αγία Έδρα —ώς ένα βαθμό— αντιμετώπιζαν το ορθόδοξο στοιχείο των νησιών με πνεύμα κατανόησης και ίσης με-

40. Χαρακτηριστικό είναι το διάταγμα της 4 Ιουνίου 1556, όπου επισημαίνεται ότι οι ορθόδοξοι ιερείς είναι υπέρμετρα απειθείς και ελάχιστα ευσεβείς με αποτέλεσμα να μη μετέχουν στις καθιερωμένες επίσημες τελετές κατα τις εορτές της Αγίας Δωρεάς, της Περιτομής του Χριστού, του αγίου Μάρκου και των αγίων Πέτρου και Παύλου, τονίζεται ότι είναι υποχρεωτική η συμμετοχή-τους σ' αυτές και απειλούνται όσοι απειθούν με την επιβολή χρηματικών ποινών προς όφελος των λατινικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Σχετικό είναι και το διάταγμα του προβλεπτή της Κεφαλονιάς Φραγκίσκου Boldù (2 Οκτωβρίου 1620), που το επικυρώνει αργότερα ο δόγης Φραγκίσκος Erizzo (2 Απριλίου 1683). ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ, Εκκλησιαστικό Αρχείο, Γ. Αρχεία Ναών, XXI. Κάστρο Αγίου και Προάστειο, γ. Άγιος Νικόλαος, Κώδικας του ναού, φ. 6^{r-v}. — Πρβλ. LUNZI, ό.π., σελ. 383. — Επιπρόσθετα, οι Ορθόδοξοι είχαν υποχρέωση να πανηγυρίζουν μαζί με τους Δυτικούς, ως Βενετοί πολίτες, σε περίπτωση που αναγορευόταν πάπας Βενετός. Βλ. ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 161-162.

41. LUNZI, ό.π., σελ. 384-385. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 49-50. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 80-81. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 145-147.

ταχείρισης, παίρνοντας συχνά μέτρα για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των Ορθοδόξων και την προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τις υπερβάσεις της δικαιοδοσίας των λατίνων αρχιεπισκόπων και του λατινικού κλήρου γενικότερα⁴². Ας σημειωθεί, ότι η συμμετοχή των Ορθοδόξων σε θρησκευτικές τελετές των Δυτικών είχε επιβληθεί, επειδή οι εορτές αυτές ήταν επίσημα αναγνωρισμένες από την πολιτεία και ως εορτές του κράτους, που έπρεπε να συνεορτάζονται από όλο τον χριστιανικό πληθυσμό. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι και σε ορισμένες επίσημες ιερουργίες των Ορθοδόξων προσέρχονταν εκπρόσωποι της Δυτικής Εκκλησίας και των πολιτικών αρχών για να τιμήσουν με την παρουσία-τους την εορτή⁴³. Οπωσδήποτε, η δυνατότητα εισόδου και τέλεσης ιερουργίας από ορθόδοξους κληρικούς και μάλιστα κατά το τυπικό της Ανατολικής Εκκλησίας σε ναούς Δυτικών θα πρέπει να θεωρηθεί ως αναγνώριση ειδικού προνομίου προς τους Ορθοδόξους, όπως η περίπτωση της προσκύνησης των λειψάνων του αγίου Αρσενίου και των ιερουργιών κατά την εορτή της μνήμης του Αγίου στον λατινικό καθεδρικό ναό της Κέρκυρας⁴⁴ και η περίπτωση της τέλεσης

42. Βλ. *Bolle delli Beatissimi Pontefici Leone X., Clemente VII. e Paolo III. circa li privilegi de' Greci, con decreto dell' Eccellentissimo Senato di Venezia intorno li matrimonii tra Greci e Latini...* Βούλλαι των Μακαριωτάτων Αρχιερέων Ρώμης, ήγουν Λέοντος του Δεκάτου, Κλήμεντος του Εβδόμου και Παύλου του Τρίτου, περι των προνομίων των Γραικών και θέσπισμα της Εξοχωτάτης Γερουσίας των Ενετών περι των συνοικεσίων αναμέσον Γραικών και Λατίνων, Βενετία 1762 (Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμ. 2, Παρίσι 1928, αριθ. 577). — Βλ. επίσης LUNZI, ό.π., σελ. 363 κ.ε. — ΧΙΩΤΟΥ, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τόμ. 6, σελ. 29-30. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 54 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 44 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 44 κ.ε.

43. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του πανηγυρικού εσπερινού που ψαλλόταν κατά την παραμονή της εορτής του αγίου Σπυρίδωνα (11 Δεκεμβρίου), του εσπερινού της Δευτέρας του Πάσχα, καθώς επίσης και των επισήμων λιτανειών των Ορθοδόξων στην Κέρκυρα. Βλ. ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 287-288. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 81-82. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 156-157.

44. LUNZI, ό.π., σελ. 381-382. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 75. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 147-152. — Πρβλ. ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 288, όπου λαθεμένα αναγράφεται το όνομα του αγίου Αντωνίου αντί του αγίου Αρσενίου και ότι στον ναό του αγίου αυτού γινόταν η κοινή ιερουργία. — Για τον άγιο Αρσένιο βλ. ΣΠ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Περι του αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας (876-953)*, Κέρκυρα 1872. — Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, σελ. 11-19.

εσπερινών απο ορθόδοξους κληρικούς στον λατινικό ναό του Αγίου Νικολάου στο Αργοστόλι (8, 9 και 10 Σεπτεμβρίου) προς τιμή της βυζαντινής εικόνας της Παναγίας της Πρεβεζιάνας που είχε περιέλθει στον ναό αυτό⁴⁵.

Κάτω απο αυτές τις συνθήκες είναι δυνατό να λεχθεί, ότι είχε διαμορφωθεί ένα κλίμα ανοχής και συναίνεσης, που προϋπέθετε συμβιβασμούς απαραίτητους για την ειρηνική συνύπαρξη των δύο δογμάτων. Λείψανα αγίων της Ανατολικής Εκκλησίας και βυζαντινές εικόνες αποτελούσαν σεπτά κειμήλια δυτικών ναών και αντικείμενα τιμής και λατρείας Λατίνων και Ορθοδόξων, ενώ αντίστοιχα η δυτική εικονογραφία και πολλά στοιχεία εκκλησιαστικού διακόσμου δυτικού τύπου έγιναν αποδεκτά στους ορθόδοξους ναούς. Είναι, επίσης, γνωστό, ότι σε ορισμένους λατινικούς ναούς υπήρχε και παρεκκλήσι με αγία τράπεζα για ορθόδοξη λατρεία και αντίστοιχα σε ορθόδοξους ναούς βωμοί (αλτάρια) ή και παρεκκλήσια λατινικά⁴⁶. Εξάλλου, συχνά εκδηλωνόταν με αμοιβαιότητα ο σεβασμός προς τη θρησκευτικότητα των ετεροδόξων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι στην Κεφαλονιά κατα τη διέλευση ορθόδοξης λιτανείας μπροστά απο τον λατινικό ναό έβγαινε με λαμπάδες ο λατίνος εφημέριος και θυμιάτιζε, πράγμα που συνέβαινε αντίστοιχα και απο ορθόδοξους ιερείς κατα την περιφορά της Αγίας Δωρεάς⁴⁷.

Παράλληλα, εξωτερικά στοιχεία και τρόποι δυτικοί εισέδυσαν στον χώρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής πρακτικής και λατρείας. Με επισημότητα, ανάλογη με εκείνη που οφειλόταν στους λατίνους επισκόπους, πραγματοποιόταν η εκλογή και η εισέλευση του νέου ορθόδοξου επισκόπου της Λευκάδας ή της Κεφαλονιάς και Ζακύν-

45. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 387. — Πρβλ. ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΥ, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά*, Αθήνα 1966, σελ. 13. — Πρβλ. Δ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, *Κεφαλονίτικη λατρεία*, Αθήνα 1946, σελ. 236 κ.ε.

46. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 50. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 80. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 69.

47. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 47-48. — Πρβλ. Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, «Έθιμα εν Κεφαλληνία. Τα πανηγύρια», *Εστία*, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1890, σελ. 221-222 και 237-238, ιδιαίτερα στη σελ. 238. — Για όλα τα παραπάνω βλ. και Ι. Φ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η μυστηριακή επικοινωνία Ορθοδόξων και Λατίνων εις τα Επτάνησα κατα την Λατινοκρατίαν», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, Αργοστόλι 1989, σελ. 241-248.

θου⁴⁸, καθώς επίσης η ανάδειξη και η εγκατάσταση του πρωτοπαπά της Κέρκυρας⁴⁹. Το ίδιο συνέβαινε και κατά την κηδεία του ορθόδοξου επισκόπου, όπως και του πρωτοπαπά⁵⁰. Δυτικότροπη ήταν η πολυτελής αμφίεση των πρωτοπαπάδων, που φορούσαν ερυθρά μεταξωτά ράσα και επίσης ερυθρό βελούδινο πλατύγυρο πύλο με μεταξωτούς θυσάνους⁵¹. Αλλά και ορθόδοξοι αρχιεπίσκοποι της Κεφαλονιάς και Ζακύνθου δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν ως έμβλημα τον δυτικού τύπου αρχιερατικό πλατύγυρο πύλο με τους δηλωτικούς του αρχιεπισκοπικού αξιώματος έξη θυσάνους σε κάθε πλευρά⁵². Στους ορθόδοξους ναούς των νησιών δυτική προ-

48. LUNZI, ό.π., σελ. 409-410. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 33-36. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 66 κ.ε.

49. LUNZI, ό.π., 374-375. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 63-65. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 86-91.

50. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 378-380. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 39. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 99-101. — Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι στις επίσημες αυτές θρησκευτικές εκδηλώσεις συμμετείχε ο κλήρος και των δύο δογμάτων, οι πολιτικές αρχές και οι εκπρόσωποι της εβραϊκής Συναγωγής. Η συμμετοχή του εβραϊκού στοιχείου σε χριστιανικές εκδηλώσεις εξηγείται μέσα στα πλαίσια της βενετικής πολιτικής για ενότητα του πληθυσμού. Άλλωστε, η εβραϊκή κοινότητα όφειλε να προσφέρει κάθε χρόνο στον Μ. Πρωτοπαπά της Κέρκυρας ορισμένα δασίματα. Βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 94.

51. Βλ. LUNZI, ό.π., σελ. 376-377. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 37 και 39-40. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 65 και 71. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 91.

52. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του θυρεού του αρχιεπισκόπου Νικοδήμου του Β' Μεταξά (1628-1646), όπως απαντά στην πλάκα με την αυτοβιογραφική επιγραφή του ιεράρχη στον ναό του Αγίου Νικολάου στα Μεταξάτα της Κεφαλονιάς, όπου το οικόσημο της οικογένειας Μεταξά φέρει διπλό σταυρό στην κορυφή και επιστέφεται απο τον αρχιερατικό πύλο κατά τον δυτικό τρόπο. Παραλλαγή του θυρεού αυτού υπάρχει στο κωδωνοστάσιο του ναού της Αγίας Παρασκευής στα Μεταξάτα και άλλη παραλλαγή σε περγαμηνό δουκικό γράμμα του Φραγκίσκου Erizzo, που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς. Στο ίδιο γράμμα εικονίζεται με όμοιο τρόπο και ο θυρεός του πρώην επισκόπου Μαΐνης, ηγουμένου της μονής της Αγίας Ιερουσαλήμ στα Ομαλά (Αγίου Γερασίμου) Ιερεμία Κατσαΐτη. Βλ. Ι. ΤΥΠΑΛΔΟΥ-ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ, «Συλλογή εραλδικών μνημείων της Κεφαλονιάς», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 4 (1980-1982), σελ. 174-183, ιδιαίτερα στις σελ. 179-180. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εραλδική εξέταση δουκικού εγγράφου του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου Κεφαλονιάς», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, Αργοστόλι 1989, σελ. 129-137. — Βλ. επίσης Γ. Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΥ, «Η αυτοβιογραφική επιγραφή του Νικοδήμου Β' Μεταξά στα Μεταξάτα της Κεφαλονιάς (1642)», *Ο Ερανιστής* 18 (1986), σελ. 151-162 και ιδιαίτερα στις σελ. 154 και 156, όπου δημοσιεύονται φωτογραφίες του μνημείου. — Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις απεικόνισης αρχιεπισκοπικών θυρεών, ιδιαίτερα σε σφραγίδες αρχιεπισκόπων. Ας αναφερθεί ενδεικτικά η σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Σεραφείμ Αννίνου (1732-1745), όπου το οικόσημο

έλευση είχαν οι θρόνοι (εικονοστάσια), οι τύποι των επιταφίων και του Εσταυρωμένου, τα ικρία (πάρκα και ιπάρκα <palchi>), οι ουρανίες (baldachini), οι μεγάλες λαμπάδες των λιτανειών (τορτσόνια <torcioni>), τα υπερμεγέθη λάβαρα των ναών (σκόλες <scole>) και άλλα στοιχεία⁵³, ενώ στη λατρευτική πρακτική όχι μόνο υιοθετήθηκαν από τους Ορθόδοξους τυπικές συνήθειες των Δυτικών, όπως η πένθιμη αμφίεση των κληρικών, ο πένθιμος διάκοσμος των ναών και η παύση των κωδωνοκρουσιών κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα μέχρι τη λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου⁵⁴, αλλά καθιερώθηκαν και νέες ιερουργίες, κατά μίμηση των δυτικών, ξένες προς το τυπικό της Ανατολικής Εκκλησίας⁵⁵. Επίσης σε δυτική επίδραση αποδίδεται η ύπαρξη σε ορισμένους ορθόδοξους ναούς των νη-

των Αννίνων φέρει σταυρό στην κορυφή και επιστέφεται από τον αρχιερατικό πύλο, ενώ περιβάλλεται κυκλικά από την επιγραφή: + ΣΕΡΑΦΙΜ ΑΝΙΝ[ΟΣ] ΚΕΦΑΛ(ΑΗΝΙΑ)Σ Κ(ΑΙ) ΖΑΚΥΝ(Θ)ΟΥ ΑΡΧΙΕΠ(ΙΣΚΟΠΟ)Σ (ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ, Εκκλησιαστικό Αρχείο, Γ'. Αρχεία Ναών, XXXVII Λιξούρι, ε. 'Αγιος Σπυρίδων, 1. Κώδικας του ναού, φ. 100^ρ [π.α.116^ρ]).

53. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 79. — Πρβλ. και ΛΟΥΚΑΤΟΥ, *Κεφαλονίτικη λατρεία*, σελ. 27 κ.ε. — Σε δυτικά πρότυπα πρέπει να αναχθεί η ευρύτερη καθιέρωση των κινητών ή χτιστών εικονοστασίων στους ορθόδοξους ναούς, που θα πρέπει να θεωρηθούν ως παραλλαγή των πλευρικών βωμών (αλταρίων) των δυτικών ναών προσαρμοσμένη στις λατρευτικές ανάγκες και στη λατρευτική πρακτική των Ορθόδοξων.

54. Οι κωδωνοκρουσίες επαναλαμβάνονταν το πρωί του Μ. Σαββάτου μετά το «σήμαμα» του λατινικού καθεδρικού ναού. Βλ. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 48-49. — Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, «Ἔθιμα ἐν Κεφαλληνίᾳ. Ἡ μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», *Παρουσός* 15 (1892), σελ. 280-297, ιδιαίτερα σελ. 283, 285 και 294. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 82 (πρβλ. και σελ. 60, σημ. 2). — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 79. — Στην Κέρκυρα το έθιμο συνεχίζεται παραλλαγμένο, με ιδιαίτερη έμφαση στα δρώμενα του πρωινού του Μ. Σαββάτου: λιτανεία του Επιταφίου του ναού του Αγ. Σπυρίδωνα και του σκηνώματος του Αγίου (πρβλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 59 και σημ. 2. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 139-140), κωδωνοκρουσία και ρίψη σταμινιών και άλλων κεραμικών σκευών (βλ. ερμηνεία του εθίμου στο έργο του Γ. ΧΥΤΗΡΗ, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1991², σελ. 24-27), σφαγή αμνών στα καντούνια την ώρα της κωδωνοκρουσίας. — Πρβλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, «Ἡ μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 290 και 294.

55. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, «Ἡ Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 286-289. — Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 79. — Εξάλλου, στην Κέρκυρα ορισμένοι ιερείς κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα δεν δίστασαν να εισαγάγουν την καινοτομία της τέλεσης του μυστηρίου του βαπτίσματος με ραντισμό κατά τον τρόπο των Λατίνων, γεγονός που προκάλεσε την επιτίμηση του Οικουμενικού Πατριάρχη (Ιούνιος 1734). ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 85-87.

σιών και δεύτερης αγίας τράπεζας —στον χώρο του διακονικού— αφιερωμένης σε άλλο άγιο απο τον επώνυμο του ναού και η κατ' ακολουθία τέλεση δύο λειτουργιών στον ίδιο ναό⁵⁶.

Το φαινόμενο της αμοιβαίας προσέγγισης και αλληλεπίδρασης των δύο εκκλησιαστικών παραδόσεων στα Ιόνια νησιά εξάιρεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της απόδοσης ευχαριστιών για τη νίκη των χριστιανικών δυνάμεων κατα τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Σύμβολο ενότητας του χριστιανικού κόσμου η νίκη αυτή εορταζόταν απο την πολιτεία, την εκκλησία και τον λαό με ανάλογη μεγαλοπρέπεια και με ενωτική διάθεση. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ναυμαχία (7 Οκτωβρίου 1571) συνέπεσε με την εορτή της μνήμης των αγίων Σεργίου και Βάχχου σύμφωνα με το εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της αγίας Ιουστίνης κατα το δυτικό εορτολόγιο. Προς τους τρεις αυτούς μάρτυρες, που θεωρήθηκαν ως συνεργοί και προστάτες των χριστιανικών δυνάμεων, απευθύνονταν τα ευχαριστήρια κατα την επέτειο της ναυμαχίας. Και πρέπει να θεωρηθεί ως γεγονός με ιδιαίτερη σημασία η συνακόλουθη με το ενωτικό αυτό πνεύμα ίδρυση στην Κέρκυρα, στο προάστειο των Γαστράδων (Γαρίτσα), του ορθόδοξου ναού των Αγίων Τριών Μαρτύρων Σεργίου, Βάχχου και Ιουστίνης (*Τριμάρτυρος*), καθώς και η σύνθεση εικόνας με τις μορφές των τριών Μαρτύρων, που τιμόταν στον ναό αυτό⁵⁷. Ας σημειωθεί, ότι η επέτειος της ναυμαχίας εορταζόταν στην Κέρκυρα με κοινή ιερουργία Λατίνων και Ορθόδοξων στον λατινικό καθεδρικό ναό και κοινή λιτανεία προς τη λατινική μονή της Αγίας Ιουστίνης, που είχε και αυτή ιδρυθεί μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου στο ίδιο κερκυραϊκό προάστειο⁵⁸.

56. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 80.

57. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑ, «“Τριμάρτυρος”: Ναός των Κρητών προσφύγων στην Κέρκυρα», *ΔΑΕΚ* 19 (1982), σελ. 167-187.— Η εικόνα, έργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού, φυλάσσεται σήμερα στο βυζαντινό Μουσείο της Αντιβουινιώτισσας στην πόλη της Κέρκυρας. Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Περί των μεταβυζαντινών εικόνων του Μουσείου Κερκύρας», *BNJ* 13 (1937), σελ. 283-292 (ιδιαίτερα στη σελ. 289).— P. VOCOTOPoulos, «Icones de Michel Damaskinos à Corfou», *Byzantion* 53 (1983), σελ. 36-51 (βλ. ιδιαίτερα στις σελ. 48-50 και πίν. VI, εικ. 2).

58. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 214-215. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 159. — Το γεγονός της χριστιανικής νίκης κατα τη ναυμαχία της Ναυπάκτου άσκησε μεγάλη επιρροή στα πνεύ-

Η αναγκαστική προσαρμογή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις νέες συνθήκες, όπως διαμορφώθηκαν κάτω από τις επιταγές των κυριάρχων, οι αναπόφευκτοι συμβιβασμοί, οι αμοιβαίες υποχωρήσεις και οι αμφίδρομες επιδράσεις διευκόλυναν τη δημιουργία κλίματος ανοχής και ως ένα βαθμό αποδοχής του άλλου. Στην άμβλυνση των αντιθέσεων συνέβαλε, εξάλλου, αποφασιστικά η συνάφεια και η επικοινωνία μεταξύ ετεροδόξων στην καθημερινή πρακτική, η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και οι μικτοί γάμοι⁵⁹. Η δημιουργία του κλίματος αυτού είχε ως φυσική συνέπεια να προκληθεί ο ψόγος ακραιφνών ορθοδόξων σε βάρος των νησιωτών, όπως μαρτυρεί ο έλεγχος της συμπεριφοράς των Κερκυραίων από αγιορείτη μοναχό τον 16ο αιώνα⁶⁰. Ωστόσο, οι αντιθέσεις όχι μόνο δεν εξαλείφθηκαν, αλλά συχνά εκδηλώνονταν με τρόπο προκλητικό ή και

ματα των Βενετών και των Ελλήνων νησιωτών, που προσέφεραν στους ναούς των νησιών ως ευλαβικά αφιερώματα ιερές εικόνες και σύνθετους πίνακες, όπου εξάιρεται η συμβολή της Παναγίας και συγκεκριμένων αγίων στην επιτυχή έκβαση της ναυμαχίας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στους πίνακες αυτούς εικονίζονται επιλεκτικά οι στρατιωτικοί άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος να κατατροπώνουν Τούρκους, ο προστάτης των ναυτιλομένων άγιος Νικόλαος, ο άγιος Σπυρίδων ως προστάτης όλων των νησιών του Ιονίου, καθώς και άγιοι που η μνήμη-τους τιμάται στις 7 ή στις 8 Οκτωβρίου (την επομένη της ναυμαχίας) από τη Δυτική ή την Ορθόδοξη Εκκλησία: η αγία Ιουστίνη (7 Οκτωβρίου), ο προφήτης Συμεών και η αγία Πελαγία (8 Οκτωβρίου). Για τα έργα αυτά βλ. Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, «Μνημεία της εν Ναυπάκτω ναυμαχίας εν Κεφαλληνία», *Αι Μούσαι* 5, αριθ. 107-108 (1 Φεβρουαρίου 1897), σελ. 702-703. — Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 380-381. — ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΥ, «Έργα μεταβυζαντινής τέχνης στη Ζάκυνθο», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 17 (1960), σελ. 133-146, ιδιαίτερα σελ. 135-136. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά*, σελ. 14. — ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ, «Εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας: Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 15 (Μάιος 1985), σελ. 100. — Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, «Πίνακας του Γεωργίου Κλόντζα (:) με τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου», *Ε' Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 7-9 Ιουνίου 1985, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, σελ. 43.

59. Βλ. σχετικά LUNZI, *Della condizione politica*, σελ. 366 κ.ε. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 56-59. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 56 κ.ε. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 58 κ.ε. — Ωστόσο, απαγορευόταν στους Λατίνους, με επιβολή αυστηρών ποινών στους παραβάτες, να ασπασθούν το ορθόδοξο δόγμα και να χειροτονούνται κληρικοί (βλ. το θέσπισμα της βενετικής Συγκλήτου της 12 Απριλίου 1710, που επικυρώνει και το παλαιότερο θέσπισμα της 30 Ιουλίου 1593 για τους μικτούς γάμους. ΡΟJAGO, *Leggi Municipali*, τόμ. II, Κέρκυρα 1848, σελ. 435). — Πρβλ. και ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 129-130.

60. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Καταβργίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Αθήνα 1882, σελ. 50-59. — Πρβλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 132-134. — ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 224.

βίαιο⁶¹. Οπωσδήποτε, πρέπει επισημανθεί το γεγονός, ότι οι Βενετοί δεν δίστασαν να προβούν σε ενέργειες και στη θέσπιση μέτρων που αποσκοπούσαν στην καλλιέργεια κλίματος ενότητας του συνόλου του πληθυσμού και στην ομαλή συμβίωση των ετεροδόξων. Χαρακτηριστική στην προκείμενη περίπτωση υπήρξε η στάση της Βενετίας στο ζήτημα της εισαγωγής του γρηγοριανού ημερολογίου στα Ιόνια νησιά (1582), που δημιουργούσε, όπως είναι ευνόητο, δυσχέρειες στις σχέσεις Λατίνων και Ορθοδόξων όχι μόνο στο θρησκευτικό, αλλά και στο πρακτικό επίπεδο. Οι Βενετοί, έπειτα απο διερεύνηση των διαθέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αποφάσισαν την απαλλαγή των νησιωτών απο την εισαγωγή του νέου ημερολογίου και τη διατήρηση σε ισχύ του παλαιού για όλο τον πληθυσμό, ορθόδοξου και δυτικού δόγματος, πράγμα που έγινε αποδεκτό και απο την Αγία Έδρα (1588)⁶².

Δυτικά (βενετικά) πρότυπα ακολουθούσε και ο θεσμός των συντεχνιακών και των καθαρά θρησκευτικών αδελφοτήτων (αδελφάτα, συναδελφάτα) ατόμων λαϊκών, τόσο στην εσωτερική δομή και οργάνωση, όσο και στα εξωτερικά διακριτικά γνωρίσματα και την προσδιοριστική ορολογία. Στις συντεχνίες (μαϊστράντζα, άρτε, ή τέχνη) και τις αντίστοιχες αδελφότητες μετείχαν άτομα που ασκούσαν υποχρεωτικά το ίδιο επάγγελμα με κύριο σκοπό την απο κοινού προάσπιση των συντεχνιακών συμφερόντων και τη μεταξύ-τους αμοιβαία βοήθεια. Οι καθαρά θρησκευτικές αδελφότητες αποτελούσαν συσσωματώσεις ατόμων με κοινά πνευματικά ενδιαφέροντα και είχαν ως ουσιαστικό προορισμό την ίδρυση, λειτουργία και διαχείριση του «συναδελφικού» ναού. Κάθε αδελφότητα έφερε την επω-

61. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 44-45. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 78. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 50-51 και 127-128. — Βλ. και ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 61-63.

62. LUNZI, ό.π., σελ. 371-373. — ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 59-66. — ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 59-60. — ΤΣΙΤΣΑ, ό.π., σελ. 63-66. — Πρβλ. και ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 48. — Ανάλογο πνεύμα επέδειξε η Δυτική Εκκλησία μετά τη Β' Βατικανή Σύνοδο (1962-1965) επιτρέποντας στους ομοδόξους-της Έλληνες (έπειτα απο σχετικό αίτημα της Καθολικής Ιεραρχίας της Ελλάδας) να συνεορτάζουν το Πάσχα με τους Ορθοδόξους κατα το ιουλιανό ημερολόγιο.

νυμία του αγίου που ήταν προστάτης της συντεχνίας ή που προς τιμή-του είχε ιδρυθεί η αδελφότητα αυτή. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση και τη λειτουργία των αδελφοτήτων ήταν η έγκριση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών αρχών, που παρείχε το απαιτούμενο πλαίσιο νομιμότητας.

Είναι βέβαιο, ότι ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων, όπως απαντάται στα Ιόνια νησιά, όχι μόνο υπήρξε αποτέλεσμα δυτικών πολιτισμικών επιρροών αλλά και απόρροια της επέμβασης των ξένων κυριάρχων στη διαμόρφωση των δομών και της οργάνωσης της νησιωτικής κοινωνίας. Και πρέπει να επισημανθεί το γεγονός, ότι ο πληθυσμός των νησιών εμφανίζεται στην περίοδο αυτή οργανωμένος κατά το δυτικό πρότυπο σε αδελφότητες τόσο στους αστικούς οικισμούς όσο και στην ύπαιθρο. Οπωσδήποτε, στα Ιόνια νησιά οι αδελφότητες —είτε συντεχνιακές είτε καθαρά θρησκευτικές— δεν διαδραμάτισαν τόσο ευρύ κοινωνικό ρόλο, όπως οι αντίστοιχες συσσωματώσεις στη δυτική Ευρώπη, επιτέλεσαν ωστόσο αξιόλογο πνευματικό και κοινωνικό έργο. Υπήρξαν πυρήνες ουσιαστικής συσπείρωσης του πληθυσμού, που εξασφάλιζε με το σύστημα αυτό επαγγελματική κατοχύρωση, κοινωνική αλληλεγγύη και οργανωμένη θρησκευτική δραστηριότητα μέσα από ελεγχόμενους σωματειακούς φορείς υπεύθυνους και υπόλογους απέναντι στο κράτος⁶³.

Εκτός από τις αδελφότητες Ορθόδοξων λαϊκών υπήρχαν στα Ιόνια νησιά και αντίστοιχες συσσωματώσεις Λατίνων. Οι αδελφότητες αυτές είχαν συσταθεί από ξένους, Ιταλούς κυρίως, εποίκους κατά το πρότυπο των δυτικών αδελφοτήτων και έδρευαν σε λατινικούς ναούς. Από τον 16ο αιώνα ιδρύονται στα νησιά αδελφότητες Λατίνων με την επωνυμία «Αδελφότητα της Αγίας Δωρεάς» (*Scuola del Santissimo Sacramento*)⁶⁴. Η συνήθης τυπική αιτιολογία της ίδρυσης των αδελφοτήτων αυτών ήταν η πρόθεση ευσεβών ιδιω-

63. Βλ. γενικά Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια Νησιά», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 193-204.

64. ΜΟΣΧΟΝΑ, ό.π., σελ. 199-200.

τών να τιμήσουν το Αγιότατο Μυστήριο. Ωστόσο, νομίζω, ότι το ζήτημα ξεπερνά τα όρια της ατομικής ή και της συλλογικής ευσεβείας. Οι συγκεκριμένες αυτές ενέργειες, έκφραση προσήλωσης στο δόγμα της εκκλησίας, πρέπει να ερμηνευθούν μέσα στα πλαίσια του ιδεολογικού κλίματος της εποχής, όπως διαμορφώνεται με τις συγκρούσεις της θρησκευτικής μεταρρύθμισης και με τις επιλογές της αντιμεταρρύθμισης και να συσχετιστούν με τη γενικότερη τάση προβολής και επιβολής των δογμάτων της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στην ετερόδοξη ελληνική Ανατολή ειδικότερα.

Είναι, ακριβώς, σ' αυτή τη δυτική τάση που αντιδρά η Ορθόδοξη Εκκλησία με την αντίρροπη προβολή και διάδοση της τιμής των τοπικών αγίων, που καθιερώνονται ως προστάτες των νησιών και που ως ένα βαθμό γίνονται αποδεκτοί και απο τους Δυτικούς. Περιώνυμοι άγιοι υπερασπιστές των δογμάτων της Ορθοδοξίας, όπως ο άγιος Σπυρίδων και η αγία Θεοδώρα, που τα σκηνώματά τους είχαν μεταφερθεί στην Κέρκυρα το 1456, αλλά και νέοι κήρυκες της Ορθοδοξίας, όπως ο ασκητής και «κοινωνικός εργάτης» των Ομαλών της Κεφαλονιάς Γεράσιμος Νοταράς και ο ζακυνθινός ιεράρχης Διονύσιος Σιγούρος, που αγιοποιούνται ο πρώτος το 1622 και ο δεύτερος το 1703 δημιουργούν ένα νοητό ορθόδοξο τείχος στην οριακή και κρίσιμη αυτή ζώνη του Ιονίου⁶⁵.

65. Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 196-197. — Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Σπυρίδων. Επίσκοπος Τριμυθούντος ο θαυματουργός», *ΘΗΕ*, τόμ. 11, Αθήνα 1967, στήλ. 390-397. — Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑ, *Ο ιερός Σπυρίδων*, Κέρκυρα 1967. — Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Εκκλησία της Κερκύρας*, σελ. 71. — ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Άγιος Γεράσιμος "ο νέος" ασκητής Κεφαλληνίας (1509 - 15 Αυγούστου 1579)», *Θεολογία* 18 (1940), σελ. 7-28. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 253 κ.ε. — Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, «Γεράσιμος», *ΘΗΕ*, τόμ. 4, Αθήνα 1964, στήλ. 324-330. — Κ. ΓΚΕΛΗ, *Ο Άγιος Γεράσιμος Κεφαλληνίας των Ορθόδοξων προστάτης*, Αθήνα 1986³. — Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ο Άγιος Γεράσιμος. Μια θεώρηση μέσα απο το πρίσμα της ορθόδοξης-ρωμαϊκής παράδοσης», *Μικρό αφιέρωμα στον Άγιο Γεράσιμο*, Πειραιάς 1987, σελ. 13-19. — ΣΠ. Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, «Ο Άγιος Γεράσιμος ως κοινωνικός εργάτης», στο ίδιο αφιέρωμα, σελ. 21-28. — Βλ. και Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗ, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου της Κεφαλονιάς στα τέλη του 16ου αιώνα», στον παρόντα τόμο, σελ. 329-345. — ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΥ, *Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου*, Αθήνα 1969. — Πρβλ. ΑΠ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 201-

Ήταν φυσικό, η γλώσσα των ξένων κυριάρχων να επιβληθεί ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης και των οργάνων της πολιτείας. Ο πλούτος του αρχιερακού υλικού, που έχει παραχθεί απο τη λειτουργία των γραμματειών των διοικήσεων και απο τις άλλες δημόσιες υπηρεσίες των νησιών και που εναπόκειται στα τοπικά αρχεία, μαρτυρεί για την έκταση του φαινομένου. Στην πραγματικότητα, η κοινωνία των νησιών, με εξαίρεση τους αλλογενείς παροίκους και παρεπίδημους, υπήρξε και παρέμεινε στην περίοδο αυτή ελληνόφωνη, παρά τη σταδιακή εισαγωγή και αποδοχή ξένων δανείων στα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα, φαινόμενο ευρύτατο αλλά όχι ισόροπο σε όλα τα νησιά.

Ελληνική ήταν, φυσικά, η γλώσσα που χρησιμοποιούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία όχι μόνο στις ιερουργίες αλλά και στη λοιπή εκκλησιαστική και γραμματειακή πρακτική (κήρυγμα, σύνταξη εγκυκλίων, τήρηση πρακτικών και διαχειριστικών βιβλίων, τήρηση ληξιαρχικών βιβλίων κ.λπ.). Σε ορισμένα απο αυτά τα κείμενα η γλωσσική διατύπωση είναι λογιότερη και κομψή. Συνηθέστερα, βέβαια, χρησιμοποιείται το απλό λαϊκό τοπικό ιδίωμα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις με πρακτικότερο χαρακτήρα. Η ελληνική γλώσσα χρησιμοποιόταν, επίσης, στις δικαιοπραξίες και σ' αυτή συντάσσονταν (με σπάνιες εξαιρέσεις) οι νοταριακές πράξεις⁶⁶. Ωστόσο, πρέπει

202.— Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ότι τόσο ο άγιος Σπυρίδων, τῆς Συνόδου τῆς πρώτης ὑπέρ-
μαχος, όσο και η αναστηλώτρια των εικόνων αγία Θεοδώρα συνδέονται άμεσα με τα δόγμα-
τα της Ορθοδόξιας, ενώ ο άγιος Γεράσιμος χαρακτηρίζεται ως τῶν Ὁρθοδόξων προστάτης.
Εξάλλου, η σύμπτωση της αγιοποίησης του αγίου Γερασίμου κατα το ίδιο έτος με την α-
γιοποίηση απο τη Δυτική Εκκλησία του ιδρυτή του τάγματος των Ιησουϊτών Ιγνάτιου της
Loyola (1622) προσλαμβάνει ιδιαίτερη και συμβολική σημασία (για μια προσέγγιση της
προσωπικότητας, του έργου και της σκέψης τοῦ Ιγνάτιου της Loyola βλ. J. BRUCKER,
«Ignace de Loyola», *DTC*, τόμ. 7, Παρίσι 1922, στήλ. 722-731.— I. IPARRAGUIRRE,
G. DUMEIGE, G. CUSSON, «Ignace de Loyola», *DS*, τόμ. 7, Παρίσι 1970, στήλ. 1266-
1318.— Βλ. ακόμη JEAN-CLAUDE DHÔTEL, *Ιγνάτιος Ντε Λογιόλα ο ιδρυτής των Ιη-
σουϊτών*, Αθήνα 1982). — Μία πλειάδα άλλων τοπικών αγίων και μαρτύρων — Ιάσων και
Σωσίπατρος, Αντώνιος, Σατορνίνος και οι συν αυτώ, Κερκύρα και Αρσένιος στην Κέρκυρα
(ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ό.π., σελ. 5-7 και 11 κ.ε.) και ο απόστολος Γάιος στους Παξούς — ενι-
σχύνουν την ορθόδοξη γραμμή του Ιονίου.

66. Πρέπει να σημειωθεί, ότι στις πόλεις όπου υπήρχε συγκεντρωμένο το δυτικό στοι-
χείο διορίζονταν εκτός απο τους ελληνόφωνους και Ιταλοί νοτάριοι, που συνέτασσαν τις πρά-

να παρατηρηθεί, ότι η γλώσσα των κειμένων αυτών κατα κανόνα διανθίζεται απο πλήθος λέξεων και εκφράσεων ιταλικών (ή βενετικών διαλεκτικών τύπων), μορφολογικά εξελληνισμένων και συχνότατα παραφθαρμένων, που αποδίδουν έννοιες διοικητικές, νομικές, δημοσιονομικές ή άλλους ειδικούς όρους. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η εισαγωγή της απλογραφίας στην ελληνική γραφή, φαινόμενο που παρατηρείται σποραδικά απο τα τέλη του 17ου αιώνα, αλλά γενικεύεται βαθμιαία μετά τα μέσα του 18ου αιώνα. Στο απλογραφικό αυτό σύστημα, που χρησιμοποιείται κυρίως στη γραμματειακή πρακτική και που υπήρξε, όπως φαίνεται, απόρροια συνειδητής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας με προφανή δυτική επιρροή, έχουν καταργηθεί τα ομόηχα φωνήεντα, οι δίφθογγοι και φυσικά τα πνεύματα και οι τόνοι. Ενδεικτικό της δυτικής επιρροής είναι ότι ο φθόγγος «i» αποδίδεται συχνότατα με ιώτα εστιγμένο (i), όπως το λατινικό αντίστοιχο γράμμα. Βέβαια, το παραδοσιακό σύστημα γραφής της ελληνικής δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, ιδιαίτερα στους κύκλους της εκκλησίας και των λογίων, περισσότερο ή λιγότερο πιστά προς τους κανόνες της ιστορικής ορθογραφίας.

Αντίθετα, η ιταλική γλώσσα (συχνά με βενετικές διαλεκτικές αποκλίσεις) χρησιμοποιόταν απο τους νησιώτες αποκλειστικά στις σχέσεις-τους με τη διοίκηση. Για την εξυπηρέτηση, μάλιστα, του ελληνόφωνου πληθυσμού είχαν προβλεφθεί στη δημόσια διοίκηση ειδικές θέσεις εμμίσθων ελληνομαθών νοταρίων (*notarii in greca scriptura*), βοηθών γραμματέων (*coadiutores*), γραφέων (*scriptores*) και διερμηνέων (*interpretes*). Έργο-τους ήταν η διευκόλυνση της επικοινωνίας των νησιωτών με τη διοίκηση, η μετάφραση στην

ξεις στη λατινική ή την ιταλική γλώσσα, ή δίγλωσσοι νοτάριοι, που είχαν την ικανότητα να συντάσσουν πράξεις σε ιταλική και ελληνική γλώσσα. Αντίθετα, στους οικισμούς της υπαίθρου, όπου υπερτερούσε το ελληνόφωνο στοιχείο, διορίζονταν νοτάριοι που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά την ελληνική γλώσσα. Βλ. ενδεικτικά ΡΟJΑGΟ, *Leggi Municipali*, τόμ. II, σελ. 400. — Πρβλ. όσα γράφει για την Κρήτη ο Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Η γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας. Η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αι.)», *Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθνού* (= *Σύμμεικτα* 9), Αθήνα 1994, μέρος Α', σελ. 141-156, ιδιαίτερα σελ. 149-150.

ελληνική των δημοσίων εγγράφων, καθώς και η μετάφραση στην ιταλική ή ακόμη και η σύνταξη των εγγράφων των νησιωτών (αιτήσεων, αναφορών κ.λπ.), που υποβάλλονταν προς τη διοίκηση⁶⁷. Ας σημειωθεί, ότι οι ελληνομαθείς διερμηνείς ήταν απαραίτητοι και για τη διπλωματική επικοινωνία της διοίκησης με την οθωμανική Ανατολή, που χρησιμοποιούσε την ελληνική στην αλληλογραφία-της με τη Δύση⁶⁸. Η ιταλική ήταν, προσέτι, η επίσημη γλώσσα των συνελεύσεων του Συμβουλίου της Κοινότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκλειόταν η χρήση της ελληνικής από τους μη ιταλόφωνους. Γεγονός είναι, ότι η κακή ποιότητα της γλωσσικής διατύπωσης των πρακτικών των συνελεύσεων, που έχουν καταχωριστεί στα ιταλικά στα αντίστοιχα βιβλία, μαρτυρεί, ότι η ιταλική δεν

67. Στη σύμβαση της προσχώρησης της Κέρκυρας στη Βενετική Πολιτεία της 9 Ιανουαρίου 1387 προβλεπόταν (άρθρο V) η εκλογή κατά τα ειωθότα ενός «νοταρίου» ή «γράφου» της ελληνικής γλώσσας για να συντάσσει τις αναφορές των ελληνόφωνων Κερκυραίων (...*quod secundum usum, eligatur unus notarius sive scriptor in greca scriptura, pro faciendis citationibus in scriptis per insulam inter Graecos*. POJAGO, ό.π., τόμ. I, σελ. 25. — Πρβλ. LUNZI, ό.π., σελ. 112 (σημ.) και σελ. 114). — Εξάλλου, το διάταγμα των Βενετών Συνδίκων της Ανατολής Πέτρου Sanuto και Λουκά Tron της 29 Σεπτεμβρίου 1498 (άρθρο III) αναφέρεται στην πρακτική της εξέτασης των ελληνόφωνων μαρτύρων που αγνοούσαν τα ιταλικά με διερμηνέα (*per interpretem*) από νοταρίους ή γραμματείς που εξέταζαν τους μάρτυρες και κατέγραφαν τα πρακτικά στα λατινικά (*notario seu cancellario examinanti et scribenti letterali sermone*) με αποτέλεσμα η όλη διαδικασία να ολοκληρώνεται *per tres manus*. Οι Βενετοί Σύνδικοι απαγορεύουν σ' αυτές τις περιπτώσεις τη χρήση της λατινικής και υποχρεώνουν γραμματείς, νοταρίους και συνεργάτες-τους να χρησιμοποιούν στο εξής αποκλειστικά την ιταλική και την ελληνική (...*quod de caetero cancellarii, notarii et coadiutores... debeant de caetero notare depositionem testis examinandi italico et vulgari [= graeco] sermone et non literaliter [= latine]*. POJAGO, ό.π., σελ. 36-40, ειδικότερα σελ. 36-37). — Για περιπτώσεις διορισμού βοηθών γραμματέων ελληνικής γλώσσας και διερμηνέων βλ. ενδεικτικά Κ. Ν. ΣΑΘΑ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. VIII, Παρίσι 1888, σελ. 416 (στίχ. 15-16) και Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985, αριθ. 136.

68. Βλ. χαρακτηριστικά όσα γράφονται στην έκθεση του Βενετού προβλεπτή Κεφαλονιάς Αλοΰσιου Calbo (3 Μαρτίου 1548), που δημοσιεύεται από τον ΣΑΘΑ, ό.π., τόμ. VI, Παρίσι 1884, σελ. 280-284 και συγκεκριμένα σελ. 281 (στίχ. 41)-282 (στίχ. 6). — Σχετικά με τη χρήση της ελληνικής από την τουρκική διπλωματία βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Η ελληνική ως επίσημος γλώσσα των Σουλτάνων», *ΝΕ* 5 (1908), σελ. 40-78 και MELEK DELILBAŞI, «Greek as a diplomatic Language in the Turkish Chancery», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο»* (επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονά), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, σελ. 145-153 (όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία).

ήταν γλώσσα της καθημερινής πρακτικής ακόμη και στο επίπεδο της άρχουσας τάξης.

Είναι απαραίτητο να σημειωθεί, ότι σε όλη τη διάρκεια της λατινικής κυριαρχίας στα Ιόνια νησιά δεν παρατηρείται μεθοδευμένη προσπάθεια εκλατινισμού του νησιωτικού πληθυσμού απο μέρους της πολιτικής εξουσίας. Αντίθετα, στους πρώτους αιώνες της ξένης κυριαρχίας η ελληνότροπη βυζαντινή παράδοση εμφανίζεται ισχυρή και ως ένα βαθμό γίνεται αποδεκτή απο τους δυτικούς δυνάστες, που ελκύονται απο αυτή και την υιοθετούν. Ήδη ο άλλοτε δεινός πειρατής και ναύαρχος του νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας Μαργαριτόνης, που είχε γίνει το 1185 κύριος της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου, υπέγραφε ελληνικά *Μαργαρίτος Βρεντεσίνος, ἀμνηρᾶς κόμης μελιτήιος*⁶⁹. Δεν είναι, επίσης, αδιάφορο το γεγονός, ότι το σημαντικότερο *Πρακτικό* της λατινικής επισκοπής της Κεφαλονιάς του έτους 1264 είχε συνταχθεί στην ελληνική⁷⁰, ούτε το ότι τον 15ο αιώνα η δυναμική δέσποινα Φραγκίσκα Acciaiuoli, σύζυγος του δούκα της Λευκάδας και κόμη της Κεφαλονιάς Καρόλου Τορρο, όχι μόνο υποστήριξε την ανασύσταση της ορθόδοξης επισκοπής Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, αλλά αρεσκοτόταν να υπογράψει επιδεικτικά με κιννάβαρη στην ελληνική ως *Βασίλισσα των Ρωμαίων*⁷¹. Ανάλογες τάσεις προσαρμογής των ξένων κυριάρχων στην ελληνική πραγματικότητα των νησιών παρατηρούνται και κατα την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Ως ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός πρέπει να θεωρηθεί η κοπή κατα το πρώτο μισό του 17ου αιώνα βενετικών νομισμάτων με ελληνικές επιγραφές που είχαν νόμιμη κυκλοφορία στις βενετικές κτήσεις της ελληνικής Ανατολής⁷².

69. ΕΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω Μονής*, Αθήνα 1966, σελ. 148(σημ. 2)-149.

70. Θ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ, *Το Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η Επιτομή αυτού*, Αθήνα 1965.

71. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ελληνίδες βιβλιογράφοι και κυρίες κωδίκων κατα τους μέσους αιώνες και επι τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1903, σελ. 23-25. — Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Άννα η Καντακουζηνή. Βυζαντινή επιγραφή εξ Αιτωλίας», *ΝΕ* 1 (1904), σελ. 37-42, ιδιαίτερα σελ. 40-41 (βλ. και ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β' σελ. 403 και σημ. 2). — ΜΙΛΛΕΡ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Β', σελ. 9-10 και 56.

72. LUNZI, *Della condizione politica*, σελ. 355. — Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Νομίσματα με

Οι ξένες δυνάστες δεν απέστεργαν τη χρήση της ελληνικής κατα τη σύνταξη των επισήμων εγγράφων που απέλυαν⁷³, πρακτική που υπαγορευόταν τόσο απο την ανάγκη επικοινωνίας με τον ελληνόφωνο πληθυσμό, όσο και απο λόγους τακτικής και πολιτικής σκοπιμότητας. Εξάλλου, η ελληνική γλώσσα χρησιμοποιόταν και στη διπλωματική επικοινωνία με την υπόλοιπη ελληνική και αργότερα με την οθωμανική Ανατολή. Λιγότερο επιρρεπείς στην τάση αυτή εμφανίζονται οι βενετικές διοικήσεις των νησιών. Ωστόσο, απο τα τέλη του 17ου αιώνα η ελληνική γλώσσα εισδύει στη διοικητική πρακτική και κατα τον 18ο αιώνα η χρήση-της έχει διαδοθεί ευρύτατα. Την ίδια εποχή συντάσσονται δίγλωσσα διατάγματα, που απευθύνονται απο τη Βενετική Πολιτεία προς τις κτήσεις-της σε χειρόγραφη ή έντυπη μορφή ή που απολύονται απο τις τοπικές βενετικές αρχές των νησιών, ενώ όσα εκδίδονται στην ιταλική, μεταγλωττίζονται υποχρεωτικά στα ελληνικά⁷⁴. Δεν είναι μάλιστα σπάνιο το φαινόμενο, ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, Βενετοί προβλεπτές των νησιών να υπογράφουν ιδιοχείρως στα ελληνικά τα προστάγματα και τα άλλα έγγραφα που απολύουν.

Είναι αλήθεια, ότι απο τον 16ο αιώνα η δυτική επιρροή στον χώρο του Ιονίου ισχυροποιείται βαθμιαία σε βάρος της βυζαντινής παράδοσης. Οι δυτικές προτάσεις καλύπτουν όλο το φάσμα του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου, της πολιτικής, πνευματικής και πολιτισμικής δραστηριότητας. Οι επιδράσεις είναι εμφανείς στην πολεοδομία, στην αρχιτεκτονική, στις εικαστικές τέχνες, στη μουσική, στις πνευματικές αναζητήσεις, στην κοινωνική δραστηριότητα, στην καθημερινή ζωή, στην αμφίεση, στα αντικείμενα καθημερινής

νόμιμη κυκλοφορία στο Ιόνιο κατα την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Το Ιόνιο. Οικολογία - Οικονομία - Ρεύματα Ιδεών, Πρακτικά Συμποσίου 1985* (επιμέλεια Παναγιώτας Μοσχονά), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1990, σελ. 197-218 (και 17 πίνακες εκτός κειμένου), ιδιαίτερα σελ. 201-202 και πίν. 2-3.

73. Βλ. ΜΙΛΛΕΡ, ό.π., σελ. 221. — Το ίδιο φαινόμενο προσαρμογής και υιοθεσίας της ελληνικής γλώσσας παρατηρείται και στην άλλη λατινοκρατούμενη ελληνική Ανατολή.

74. Πρβλ. ΡΟΪΑΓΟ, ό.π., τόμ. II, σελ. 432.

χρήσης, στη διασκέδαση, στους τρόπους. Οι «ευρωπαϊκές» ροπές της κοινωνίας των νησιών, περισσότερο έντονες στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο, λιγότερο στην Κεφαλονιά και στα άλλα νησιά, ισχυρότερες στο αστικό περιβάλλον, ασθενέστερες στην ύπαιθρο, οδήγησαν σε ένα γόνιμο συγκρητισμό που χαρακτηρίζει το πολιτισμικό κλίμα του Ιονίου προσφέροντας μια νέα διάσταση στην ευρωπαϊκή σύνθεση.

Όμως, παρά την ξένη κυριαρχία και τις συνακόλουθες δυτικές επιρροές που ασκήθηκαν στα νησιά του Ιονίου, ο ελληνικός χαρακτήρας της νησιωτικής κοινωνίας υπήρξε εξαιρετικά ισχυρός. Οι ξένοι έποικοι, με δυτική προέλευση στην πλειονότητά-τους, αναμείχθηκαν με το εγχώριο στοιχείο και δεν άργησαν να αποβάλουν την ταυτότητά-τους και να αφομοιωθούν. Το ίδιο έγινε και στην περίπτωση των αλβανόφωνων και βλαχόφωνων εποίκων. Με βάση στοιχεία που προκύπτουν από τη διερεύνηση των πηγών, διαπιστώνεται ότι οικογένειες ή κλάδοι οικογενειών με δυτική προέλευση είχαν ενωρίτατα προσέλθει στην Ορθοδοξία και είχαν εξελληνισθεί, όπως μαρτυρούν τόσο τα εξελληνισμένα δυτικά, όσο και τα χαρακτηριστικά ελληνικά ονόματα που έφεραν γόννοι των οικογενειών αυτών και που συχνά αναγράφονται με τον κοινό λαϊκό τύπο (Αναστάσης, Γιάννης, Δημήτρης, Θεοχάρης, Μανόλης, Σταμάτης κ.ά.). Από την άλλη μεριά, ονόματα δυτικά πέρασαν σε ελληνικής καταγωγής οικογένειες αυτούσια ή με εξελληνισμένους λαϊκούς τύπους (Γερόλυμος, Λουνάρδος, Φραγκιάς κ.ά.)⁷⁵.

Εξάλλου, όπως ήταν αναμενόμενο, στελέχη και παράγοντες της ξένης διοίκησης και άλλοι παρεπίδημοι δεν διαβιούσαν στο περιθώριο της νησιωτικής πραγματικότητας, αλλά είχαν ενεργό συμμετοχή στην κοινωνική ζωή του τόπου. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο σύναψης στενών φιλικών και κοινωνικών σχέσεων ή ακόμη

75. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο των μελών του Συμβουλίου της Κοινότητας της Κεφαλονιάς και τους πίνακες των κατά τόπους υποψηφίων μελών του Μικρού Συμβουλίου κατά το έτος 1593. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά», σελ. 276 κ.ε. — Κορυφαίο παράδειγμα εξελληνισμού και προσέλευσης στην Ορθοδοξία αποτελεί η περίπτωση της οικογένειας του αγίου Διονυσίου της Ζακύνθου (κατά κόσμον Γραδενίγου Σιγούρου).

και συγγενικών δεσμών με τους νησιώτες μέσα στα πλαίσια της τοπικής εθιμικής πρακτικής, ενώ επίσης συχνές ήταν οι περιπτώσεις γάμων ξένων, στρατιωτικών και άλλων, με νησιώτισσες και μάλιστα σύμφωνα με τα «ήθη των καλών Ρωμαίων», όπως χαρακτηριστικά δηλώνεται σε σχετική πράξη⁷⁶.

Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο λόγιος λατίνος αρχιεπίσκοπος Κεφαλονιάς και Ζακύνθου Βαλτάσαρ Μάριος Remondini υποστήριζε, ότι η πλειονότητα των κατοίκων των πόλεων είχε ασπασθεί τον καθολικισμό και ότι ακόμη και Ορθόδοξοι μετείχαν στα μυστήρια της Δυτικής Εκκλησίας. Ωστόσο, η εκτίμηση αυτή ήταν υπερβολική⁷⁷. Είναι αλήθεια, ότι αντίθετα με τον πληθυσμό της υπαίθρου που παρέμενε προσηλωμένος στην ελληνορθόδοξη παράδοση, στις πόλεις διαβιούσε το ετερόδοξο ή ετερότροπο στοιχείο. Αλλά και πάλι αυτό αποτελούσε τη μειονότητα του αστικού πληθυσμού. Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο που ο διάδοχος του Remondini Βενετός κληρικός Βερνάρδος Bocchini δυσανασχετούσε για τη μείωση του αριθμού των δυτικού δόγματος οικογενειών και τη συρρίκνωση της Λατινικής Εκκλησίας στα νησιά, γεγονός που το απέδιδε στην ευνοϊκή προς τους Έλληνες πολιτική των Βενετών⁷⁸. Την ίδια εποχή παρατηρείται αύξηση της τάσης για σπουδές των νέων στα πανεπιστημιακά κέντρα της δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα της Ιταλίας. Αυτό είχε ως φυσικό επακόλουθο την ενίσχυση των δυτικών ροπών στη νησιωτική κοινωνία, που θα ενταθούν κατά τον 19ο αιώνα, όχι ως αποτέλεσμα της ξένης κυριαρχίας αλλά ως απόρροια συνειδητών πολιτισμικών επιλογών. Μέσα από αυτή τη διαδικασία θα συντελεσθεί η εισαγωγή και η διάχυση των νέων φιλε-

76. Βλ. Γ. Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΥ, «Ήθη και ανθρώπινες σχέσεις στην Κεφαλονιά τον ΙΣΤ' αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 22 (1975 [1977]), σελ. 69-145 και συγκεκριμένα σελ. 80-81.

77. P. P. RODOTÀ, *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, τόμ. ΙΙΙ, Ρώμη 1763, σελ. 214. — Πρβλ. ΧΙΩΤΟΥ, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τόμ. 6, σελ. 70-73. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Β', σελ. 154.

78. I. DA MODUGNO, *Cefalonia cattolica*, Foligno 1903, σελ. 82-83. — Πρβλ. ΧΙΩΤΟΥ, ό.π., σελ. 114-115. — ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ό.π., σελ. 155.

λεύθερων ιδεών, που συντονίζονται με το κίνημα του Διαφωτισμού. Η κατάρρευση της αριστοκρατικής Πολιτείας της Βενετίας το 1797 αποτέλεσε τη μεγάλη τομή και για την ιστορία των νησιών του Ιονίου, που έχοντας απαλλαγεί από την κηδεμονία των Βενετών θα τραπούν οριστικά σε μια συνειδητή πορεία προς τον ελληνικό εθνισμό⁷⁹.

Σε όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου πόλοι έλξης και σημεία αναφοράς της νησιωτικής κοινωνίας του Ιονίου ήταν —όπως για όλο τον Ελληνισμό— η Κωνσταντινούπολη και η Βενετία, ονόματα-σύμβολα που πέρασαν στη σφαίρα του θρύλου και που μ' αυτά έπλεκαν τα όνειρά-τους οι νέες γενιές συναρμόζοντας τις παραδόσεις της ορθόδοξης ελληνικής Ανατολής με τους γοργούς ρυθμούς της δυτικής προόδου. Αλλά στο τέλος της εποχής αυτής ο προσανατολισμός των νησιωτών αποκτά σαφήνεια με την καταγραφή και προβολή εθνικών και κοινωνικών στόχων και αιτημάτων, που συνειδητοποιούνται κάτω από την επίδραση των νέων ιδεολογικών ρευμάτων που έρχονται από τη Δύση. Τα Ιόνια νησιά μετέχοντας ενεργά στις πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες του δυτικού κόσμου θα προσφέρουν γόνιμο έδαφος για την καλλιέργεια των προοδευτικών ιδεών και θα συμβάλουν δυναμικά στη διάδοσή-τους στον άλλο Ελληνισμό.

79. Βλ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η πολιτική ιδεολογία στα Ιόνια νησιά κατά τη δημοκρατική περίοδο (1797-1799)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6 (1994), σελ. 355-369.